

ISSN 0135-2202

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**ВІТЧИЗНЯНА
ІСТОРІЯ**

ВИПУСК 7

1981

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

**ІСТОРИЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

ЗАСНОВАНО В 1975 Р.

ВИПУСК 7

КИЇВ „НАУКОВА ДУМКА“ 1981

В сборнике освещаются вопросы исторической географии Украины от древнейших времен до наших дней. Значительное внимание уделено материалам, посвященным создаваемому в республике первому "Историко-географическому атласу Украинской ССР", раскрывается содержание различных картографических понятий. Для историков, географов, картографов, преподавателей и студентов соответствующих факультетов.

У збірнику висвітлюються питання історичної географії України від найдавніших часів до сьогодення. Значну увагу приділено матеріалам, присвяченим створюваному в республіці першому "Історико-географічному атласу Української РСР", розкривається зміст картографічних понять.

Для істориків, географів, картографів, викладачів і студентів відповідних факультетів.

Головна редакційна колегія

Ю.Ю.Кондуфор (головний редактор), В.І.Клюков, І.М.Мельникова, І.С.Слабеев, П.С.Сохань (заступник головного редактора), М.І.Супруненко, А.М.Шлепаков

Редакційна колегія випуску

Ф.П.Шевченко (відповідальний редактор), П.М.Калениченко, О.Є.Маркова, О.В.Молочиков, Є.П.Степанович (відповідальний секретар), А.С.Харченко

Рецензенти

В.І.Наулко, С.З.Заремба, О.П.Крижанівський

Редакція історичної літератури

О. Є. Маркова
КАРТОГРАФІЧНІ ПРИНЦИПИ РОЗРОБКИ
"АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Одним з головних завдань сучасної історичної географії вважається створення історичних атласів. Історичний атлас становить цілісне систематизоване зібрання карт минулого, складених за загальною програмою, що відображають сукупність історичних процесів, явищ і подій, які відбувались у певному географічному середовищі.

Атлас історії Української РСР за своїм призначенням – комплексний науково-дослідний, тому його карти, тексти та ілюстрації повинні давати детальну і різноманітну інформацію про історичний період, обумовлений темою і масштабом конкретної карти. Структура його залежить, в першу чергу, від історико-географічної вивченості території та регіональних особливостей історичного розвитку України в різні часи. Значення історичного атласу полягає в тому, що за його допомогою можна вивчати розміщення, просторові і часові зв'язки, зміни та взаємозв'язки історичних подій, динаміку історичних процесів, аналізувати соціально-економічне і культурне життя регіону за тривалий час. Таким чином, атлас історії Української РСР буде мати велике значення в науковій, практичній і виховній роботі.

Науково-технічне проектування атласу історії Української РСР поряд з іншими етапами включає і створення загальної програми. В цьому документі йдеться про призначення, зміст, обсяг атласу, послідовність розміщення і типи основних карт, головні показники картографування, а також про характер тексту та його структуру¹. Перед початком авторських робіт автор карти повинен ознайомитися з програмою атласу, а також з принциповими положеннями щодо його створення.

Насамперед автор карти повинен добре уявляти собі структуру розділу та місце даної карти в ньому, забезпеченість теми літературними, архівними, картографічними та іншими джерелами; можливість відобразити системою картографічних показників основний зміст карти, а також окремі технічні вимоги до авторського ескіза карт та супровідної документації.

Авторську розробку історичних карт, як правило, виконує історик, але здебільшого він слабо володіє картографічним методом дослідження, що певною мірою ускладнює як процес авторської розробки, так і наступні етапи роботи над атласом – складання та узгодження карт. Можуть бути і інші форми співробітництва – співавторство двох, трьох істориків, або історика та спеціалістів різних галузей знань і картографа. Останнє вважається най-

¹ Комплексне регіональне атласи. М., 1976, с.42.

більш плідним при науковій розробці і складанні історичних карт і починається вже на стадії аналізу джерел, розробки легенд і узагальнення первинного матеріалу.

В.І.Ленін визначив шляхи розвитку радянської картографії. Про це свідчать підписаний ним декрет про організацію Вищого геодезичного управління² та численні листи, вказівки, замітки з приводу підготовки атласів³, що становлять методологічну основу створення всіх сучасних атласів, у тому числі й історичних. В.І.Ленін вважав, що атласи Росії, а згодом Всесвітній географічний повинні бути цілісними, а показ об'єктів – багатоаспектним і взаємозв'язаним; картографічний матеріал – подаватись в історичному розвитку з виділенням основних об'єктів за рахунок вилучення другорядних; зміст всіх карт – бути точним, конкретним, вірогідним (з посиланням на джерела), обов'язково із зазначенням дат всіх історичних подій. В.І.Ленін вважав також необхідним подавати вступну статтю від видавця, загальні умовні знаки, нумерацію карт, стислі пояснювальні тексти до всіх карт. Щодо тематики атласу, то, на думку В.І.Леніна, туди потрібно включати різні політико-адміністративні карти, карти класової боротьби та воєнної історії, етнографічні, економічні і обов'язково карти періоду імперіалізму. Як додаток до атласів він рекомендував різноманітні статистичні відомості, географічний показник, коментарі. В.І.Ленін розробив навіть зміст деяких карт або їх серій: політико-адміністративні карти із визначенням нових кордонів держав (згідно з договорами), губерній, автономних областей (згідно з датою затвердження), населення губерній та головних міст (за останнім переписом), залізниць, в тому числі тих, що будуються, та відстаней між ними та містами у кілометрах; карти ліній фронтів громадянської війни (із зазначенням часу існування), карти розміщення радіостанцій, вищих учбових закладів та освітніх установ, електрифікації всієї Росії.

В.І.Ленін брав особисто участь у роботі – рецензував пробний екземпляр атласу Росії, коректував програму Всесвітнього географічного атласу та намічав зміст окремих карт. Він був головним редактором обох атласів. Розуміючи, що робота над атласом дуже складна, В.І.Ленін у квітні 1921 р. доручив комісії під головуванням співробітника Петроградського відділення державдавництва В.Д.Кайсарова організувати Особливу наукову Комісію по складанню і друкуванню атласу Росії⁴.

В.І.Ленін високо цинив картографічний метод дослідження. Про це свідчать також його рекомендації про включення карт у статті і брошури, підготовка демонстраційних карт і той факт, що перелік карт і атласів бібліотеки вождя в Кремлі включав 99 найменувань.

З різних причин за життя В.І.Леніна атласи Росії і світу не були надруковані, але розроблені ним принципові положення і загальні вказівки становлять методологічну основу при складанні всіх радянських атласів.

Спеціальна література з досліджуваного питання майже відсутня. Є лише одна невелика праця З.Ф.Караваєвої⁵, присвячена складанню шкільних історичних карт, оскільки саме вони найбільш поширені в радянській історичній

² Див.: Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов, 1919, 23 марта.

³ Ленін В.І. Повн. збір. творів, т. 51, с.440; т. 52, с.165-167, 234; т. 53, с.10, 12, 69, 192; т. 54, с. 123.

⁴ В.Г.Чуркин. Атласная картография. Л., 1974, с.42.

⁵ Караваева З.Ф. Некоторые вопросы создания исторических карт. М., 1956, с. 68.

картографії. Деякі питання складання атласу історії УРСР вже висвітлювалися на сторінках спеціалізованих журналів⁶.

У цих статтях подавалися відомості про картографічні джерела дожовтневого і радянського періодів, орієнтовну структуру атласу, що складалася спочатку з 12 розділів і 262 карт, організаційні, методичні і координаційні питання, які виникали при створенні першого в республіці історичного атласу. Ми акцентуємо увагу лише на найважливіших і малорозроблених питаннях подальшої наукової розробки атласу Української РСР.

Історична картографія – одна з найменш розроблених і складних галузей тематичного (галузевого) картографування. В сучасних історико-географічних дослідженнях можна виділити три основних напрями використання картографічного методу дослідження: вивчення історичних карт в історіографічних цілях, застосування різноманітних карт як історичних джерел, наукова розробка і складання нових історичних карт і атласів.

В процесі складання нових історичних карт треба обов'язково використовувати існуючі карти або окремі елементи їх змісту, але карти, опубліковані в дореволюційні часи, вимагають серйозного критичного аналізу, що підвищує відповідальність автора за їх вірогідність і наукову цінність.

Об'єктивний процес розвитку суспільства вивчається за допомогою фактів минулого і сьогодення. Їх обов'язково треба прив'язувати до географічної основи, до конкретної місцевості. Точність нанесення об'єктів на історичних картах, на думку радянського географа О.В.Постнікова, може бути різною: точною (положення об'єктів не розходиться з дійсним більше ніж на загальногеографічних картах), приблизною (визначений тільки факт існування об'єкта в даному районі) і гіпотетичною (вказується лише можливе місцезнаходження об'єктів, наявність яких в районі піддається сумніву). Взагалі він справедливо вважає, що історичні карти не мають однакової точності через те, що джерела, за якими створюються карти, мають різну точність та хронологічні рамки, але це треба обов'язково пояснювати в легенді карт⁷.

Особливість історичного атласу полягає в тому, що його карти мають ретроспективний характер, тобто висвітлюють події минулих історичних періодів. Слід зазначити, що карти сучасних процесів розвитку суспільства, включені до атласу, якщо і складені за сучасними матеріалами, через швидку зміну статистичних даних певною мірою також ретроспективні.

Історичні карти повинні відображати природні умови і сировинні ресурси досліджуваного району. По-перше, характеристика природних умов значно допомагає виявити закономірність розвитку таких процесів, як розселення, щільність населення, розвиток продуктивних сил залежно від наявних природних ресурсів; по-друге, на перших стадіях розвитку суспільства саме вода, ліси, рельєф, наявність тваринного світу визначали місця створення перших поселень людини, обумовлювали її господарський розвиток; по-третє, дослідження змін природного середовища під впливом господарської діяльності людини дає можливість встановити загальний характер цих змін і взяти заходи по охороні природи.

Для аналізу і відтворення на картах історичних подій залучається великий арсенал методів наукових досліджень: макро- і мікронапрями системно-

⁶ Український історико-географічний збірник. К., 1971, вип. I, с. 28, 31, 226; вип. 2, К., 1972, с. 3-18, 19; Український історико-географічний журнал, 1979, № 4, с. 76-81.

⁷ Постніков А.В. Картографирование истории зарубежных стран в справочном историческом атласе. Автореф. канд. дис. М., 1971, с. 25.

го дослідження. Перший допомагає відтворити історичний процес не ізольовано, а у зв'язку із всесвітньо-історичним розвитком суспільства; другий - більш поглиблено вивчити окремі історичні події; метод типологізації (диференціальної і аналітичної) використовується з метою розчленування цілого на частини, вивчення їх і об'єднання в наукову картину історичної дійсності; статистичний метод застосовується як основний при вивченні соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку; історико-ситуаційний метод, за допомогою якого відтворюються об'єктивний розвиток суспільства і природи; анкетно-біографічний, що передбачає вивчення історичних об'єктів за допомогою спеціально розроблених анкет; динамічний метод базується на розгляді реальних об'єктів в процесі їх виникнення, існування та подальшого розвитку.

Історичні карти належать до карт соціально-економічних, згідно з класифікацією видатного радянського картографа К.О.Салищева⁸. В наведеній нижче табл.І подається класифікація історичних карт за тематикою і загальними типовими компоновками^х. Карты атласу історії Української РСР, розподілені на кілька груп, характеризують політико-адміністративний устрій, соціально-економічний розвиток, національно-визвольну та класову боротьбу, воєнні події, історію культури. При формуванні атласу історії України перевага надається у дожовтневому періоді картам, що відтворюють участь народних мас у національно-визвольній та класовій боротьбі, у радянському - картам соціально-економічного і культурного розвитку. Кожен розділ атласу, що відповідає певному хронологічному періоду, включає соціально-економічні карти і карти культури, що показують особливості економічного і культурного розвитку України в умовах різних суспільно-економічних формацій. За допомогою типових компоновок, зведених в атласі до мінімальної кількості, створяться зручні для використання карти різного масштабу, формату та охопту території.

Маять велике значення та широко застосовуються в різні допоміжні карти і схеми. На врізних картах докладніше (в більшому масштабі) подається та частина України, де відбувалися найважливіші історичні події, або (в меншому масштабі) районування території; доповнюється складна основна карта новими показниками, що пов'язані з нею темою або хронологією; відтворюється процес розвитку окремих історичних об'єктів - заснування та зростання міст, будівництво промислових підприємств та залізниць; ареали розселення, зміна кордонів, міграційні процеси, воєнні дії та їхні наслідки. Тут також вміщуються різноманітні діаграми, графіки, супровідні тексти. Іноді через неможливість одержати або обробити однорідні фактичні матеріали, особливо для періоду середньовіччя, доводиться окремі події висвітлювати на врізках фрагментарно, лише на території окремих регіонів (Лівобережжя, Правобережжя, Східної Галичини, Слобожанщини та ін.).

Значну роль при створенні історичного атласу відіграють так звані базові (опорні) карти дожовтневого і радянського періодів. Такими є політико-адміністративні карти всієї України в масштабі 1:2500000. Наукова розробка базових карт - один з найважливіших моментів у цій роботі. Від того, наскільки якісно будуть вони складені, залежать цілісність атласу і узгодже-

⁸ Салищев К.А. Картография. М., 1971, с.121.

^х Важливі політичні і інші події, які мають загальний характер, виносяться за межі України, до внутрішніх рамок карти (наприклад, карти поширення археологічних культур, перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні та ін.).

Т а б л и ц а I. Класифікація карт "Атласу історії Української РСР"

Період	Тематика карт	Типові композиції
Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства	Археологічні карти епох палеоліту, мезоліту, неоліту; розселення племен культур мідного, бронзового віків, скіфів, сарматів та їх сусідів. Розміщення античних міст - держав Північного Причорномор'я. Розселення слов'ян: стародавніх, давніх, східних та їх сусідів	Україна ^X і суміжна територія, що обмежена рамками карти. Київська Русь, Південно-Західна Русь
Київська Русь (до другої половини XIII ст.)	Утворення давньоруської держави - Київської Русі (соціально-економічний та культурний розвиток, політична, воєнна історія). Князівства - Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке (територія міста, політична історія)	Переяславська, Чернігово-Сіверська й Київська землі; Галицько-Волинське князівство; Україна; Крим і Північне Причорномор'я; Лівобережжя та Слобожанщина; західноукраїнські землі
Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XIII - перша половина XIV ст.)	Історико-політичні карти: південно-західна Русь в період феодальної роздробленості; адміністративно-територіальний устрій України в XV - середині XVI ст.; адміністративно-територіальний устрій в XVI - першій половині XVII ст. Утворення Запорізької Січі; західноукраїнські землі під владою Польщі, Молдавії, Угорщини. Історико-економічні карти: економіка (промисли, ремесла, сільське господарство, торгівля, торговельні зв'язки) в XVI - першій половині XVII ст. Карти з історії боротьби народних мас проти іноземного та феодального гніту: боротьба українського народу проти турецьких і монголо-татарських завойовників. XV - перша половина XVII ст.; селянські повстання під керівництвом Мухи; козацькі походи; класова боротьба на Україні в другій половині XVI - першій половині XVII ст. (народні повстання, очолені Косиновським, Наливайком, Емилем, Трясилою, Федоровичем, Павлюком, Острияном). Карти з історії культури: освіта і культурні зв'язки в XV - першій половині XVII ст. та ін.	Україна і суміжна територія, що обмежена рамками карти. Частина України і Російської держави, Чорне та Азовське моря, Приазов'я та Причорномор'я, західноукраїнські землі
Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII - XVIII ст.)	Історико-політичні карти: адміністративно-територіальний устрій українських земель, що увійшли до складу Росії; адміністративно-територіальний устрій України в кінці XVIII ст.; адміністративний і військовий устрій Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя: возз'єднання Правобережної України з Росією; приєднання Криму до Росії; адміністративно-територіальний поділ Північного Причорномор'я та Приазов'я. Воєнно-історичні карти: визвольна війна українського народу 1648-1654 рр., спільна боротьба російського і українського народів проти іноземних загарбників в другій половині XVII ст.; проти агресії шляхетської Польщі та султанської Туреччини - в першій половині XVIII ст.; проти шведської і турецько-татарської агресії, Полтавська битва. Боротьба за визволення Приазов'я та Північного Причорномор'я. Кримські і Азово-Дніпровські походи тощо.	Україна і суміжна територія, що обмежена рамками карти. Частина України і Російської держави, Чорне та Азовське моря, Приазов'я та Причорномор'я, західноукраїнські землі

^X Територія України подається в атласі в сучасних кордонах.

Продовження табл. I

Період	Тематика карт	Типові композиції
Україна в період кризи і розкладу феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.)	<p>Історико-економічні карти: економіка України в другій половині XІІ ст. та в XІІІ ст. (ремесла, промисли, мануфактури, розвиток міст, сільське господарство, торгівля, торговельні зв'язки)</p> <p>Карти з історії класової боротьби: класова боротьба на Україні в другій половині XІІ - XІІІ ст. Селянські війни, гайдамацькі повстання, Коліївщина, антифеодальні виступи, опришківський рух та ін.</p> <p>Карти з історії культури: освіта, наука, культурні зв'язки в другій половині XІІ - XІІІ ст.</p> <p>Історико-політичні карти: політико-адміністративний устрій України в 60-70-і роки XIX ст.; західноукраїнські землі в середині XIX ст.</p> <p>Історико-економічні карти: соціально-економічний розвиток України в період кризи феодально-кріпосницької системи (до 1861 р.); в кінці XIX ст. (промисловість, сільське господарство, торгівля, банки і кредит, зростання міст, економічні зв'язки)</p> <p>Карти історії класової боротьби, визвольних рухів, революційних подій: антикріпосницька боротьба селянства в першій половині XIX ст.; етапи визвольних рухів в Росії; повстання Чернігівського полку; революційні події в Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті 1848-1849 рр.; революційно-народницький рух; класова боротьба в селі в 60-90-х рр. XIX ст.; робітничий рух на Україні в 60-90-х рр. XIX ст.; поширення марксизму і перші соціал-демократичні організації на Україні в кінці XIX ст.</p> <p>Карти історії населення: розміщення населення (чисельність, щільність, національний склад, структура зайнятого населення за переписом 1897 р.); зростання і концентрація робітничого класу</p> <p>Карти історії культури: розвиток культури в першій половині XIX ст.; в другій половині XIX ст. (освіта, наука, культурно-освітні установи, театр)</p>	Україна, західноукраїнські землі, частина Київської губернії (між населеними пунктами: Київ, Обухів, Триліси, Біла Церква)
Україна в період імперіалізму (1900-1917)	<p>Історико-економічні карти: економічний розвиток України в період імперіалізму.</p> <p>Історико-революційні карти: революційний рух на Україні в 1900-1904 рр.; в 1905-1907 рр.; іскрівські організації, П'ятий РСДРП. Вплив революції 1905-1907 рр. на Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття; нове революційне піднесення в 1910-1914 рр.; події на Україні під час Лютневої буржуазно-демократичної революції.</p> <p>Воєнно-історичні: воєнні дії на українських землях в 1914-1917 рр.</p> <p>Карти історії культури (зародження пролетарської культури, освіта, наука, періодичні видання, книгодрукування, театр)</p>	Україна, західноукраїнські землі
Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні	<p>Історико-революційні карти - перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення влади Рад на Україні (жовтень 1917 - лютий 1918 рр.)</p> <p>Воєнно-історичні карти: визвольна війна трудящих Радянської України проти</p>	Україна і суміжна територія, що обмежена рамками карти, район дії Південно-західного,

Продовження табл. I

Період	Тематика карт	Типові компоновки
<p>(1917-1920)</p> <p>Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941)</p> <p>Положення західно-українських земель під іноземним гнітом</p>	<p>німецько-австрійських окупантів (лютий - листопад 1918 р.); розгром буржуазно-націоналістичної Директорії; воєнна інтервенція Антанти на півдні України і в Криму (листопад 1918 р. - квітень 1919 р. листопад); розгром походу Денікіна (1919 р.); війна з буржуазно-поміщицькою Польщею. Розгром Врангеля (1920р.). Боротьба за владу Рад на західноукраїнських землях (1917-1920 рр.). Встановлення Радянської влади в Східній Галичині</p> <p>Карти історії визвольної боротьби: масовий повстансько-партизанський рух, діяльність підпільних організацій та ін.</p> <p>Політико-адміністративні карти: УРСР в 1921 р., жовтень 1925, 1931-1932 рр., 1940 р., західноукраїнські землі в 1921 р., возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною</p> <p>Історико-економічні карти: селянське господарство, стан і розміщення промисловості і транспорту напочатку соціалістичної індустріалізації; успіхи соціалістичної індустріалізації (1926-1940 рр.); землеволодіння на західноукраїнських землях, промисловість на західноукраїнських землях в роки світової економічної кризи; колективізація сільського господарства на Україні; стан сільського господарства на західноукраїнських землях та ін.</p> <p>Карти історії населення: населення за переписом 1926 р. (чисельність, національний склад, щільність, структура зайнятості населення), населення на західноукраїнських землях</p> <p>Карти історико-революційні: революційні події на західноукраїнських землях (1917-1920 рр.). Встановлення влади Рад в Східній Галичині в 1920 р.</p> <p>Карти дружби народів: зміцнення дружби українського народу з братніми народами СРСР в період індустріалізації СРСР</p> <p>Карты історії культури: культурне будівництво на Україні; культурна революція на західноукраїнських землях</p>	<p>Південного фронту, західноукраїнські землі</p> <p>Україна, західноукраїнські землі, Східна Галичина, Україна на карті Радянського Союзу</p>
<p>Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945)</p>	<p>Воєнно-історичні карти: план "Барбаросса", бойові дії на Південно-Західному напрямі. Загальний хід воєнних дій. Червень 1941 р. - листопад 1942 р.- героїчна оборона Києва, Одеси, Севастополя; Керченсько-Феодосійська операція (1941-1942 рр.); загальний хід воєнних дій. Початок визволення Радянської України (листопад 1942 р. - березень 1943 р.); битва під Курськом; визволення Лівобережної України, Донбасу (липень - жовтень 1943 р.). Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1943 р.); визволення Києва, початок визволення Правобережної України. Київська наступальна операція; завершення визволення радянської території; Корсунь-Шевченківська, Ревенсько-Луцька, Львівсько-Сандомирська операції (1944 р.); визволення західних областей України та Закарпаття, возз'єднання Закарпатської України з УРСР</p> <p>Карты історії всенародної боротьби: народна боротьба на окупованій території України 1941-1942 рр., 1943 - жовтень 1944 рр. та ін.</p>	<p>Компоновки розділу специфічні. Інформація подається в межах рамок карти, включаючи частини території Радянського Союзу, України та іноземних держав; схематичні плани міст Києва, Одеси, Севастополя</p>

Закінчення табл. I

Період	Тематика карт	Типові композиції
Українська РСР в роки відбудови народного господарства і в період завершення будівництва соціалізму 1945-1960 рр.	Політико-адміністративні карти і адміністративно-територіальний устрій в 1960 р. Історико-економічні карти: відбудова промисловості, сільського господарства, будівництва і транспорту, індустріалізація, сільське господарство, возз'єднання західноукраїнських земель тощо. Кarti історії культури: розвиток народної освіти, науки, підготовка кадрів, культурно-освітні заклади, міжнародні культурні зв'язки та ін. Кarti історії охорони здоров'я: кількість лікарень, поліклінік, аптек, санаторно-курортних установ та ін.	Україна
Українська РСР в період розвинутого соціалізму 1961-1980 рр.	Політико-адміністративні карти: адміністративно-територіальний устрій в 1980 р. Історико-економічні карти: розвиток промисловості, енергетики, транспорту, будівництва; аграрно-промислові комплекси УРСР в системі єдиного народногосподарського комплексу СРСР Кarti історії населення: карти етнічного складу населення за переписами 1959, 1970 рр., соціально-класова структура населення. Кarti піднесення народного добробуту: житлові, комунально-побутові умови, зростання реальних доходів трудящих, розвиток охорони здоров'я Кarti з історії культури: розвиток вищої і спеціальної освіти, науки, піднесення культурно-освітньої роботи Кarti, що відтворюють участь робітничого класу в русі споріднених міст, в міжреспубліканському соціалістичному змаганні трудових колективів	Україна з іншими частинами СРСР; Україна з частинами СРСР і зарубіжними країнами

ність карт між собою. Дуже істотним моментом є визначення кількості базових карт за періодами. Їх навантаження елементами загальногеографічної основи. Зараз вже можна говорити про необхідність складання базових карт другої половини XIII - кінця XV ст., XVI ст., -XIX ст., 1921, 1926, 1940, 1960, 1979 рр. та ін.

Базові карти роблять ідентичним процес точної просторової локалізації і орієнтування об'єктів спеціального навантаження. Оскільки масштаб всіх базових карт однаковий, то детальність і відбір елементів її графічного навантаження буде також однотипний. На карти наносяться: берегова лінія та гідрографічна сітка, державні та адміністративні кордони, населенні пункти, шляхи сполучення, географічні назви (гідроніми та ойконіми). Для визначення місцезнаходження населених пунктів на базовій карті XVII ст. потрібно іноді залучати літературні джерела і давні карти. Наприклад, Катеринослав, що в 1778 р. був заснований в гирлі р. Самари, у зв'язку із заболоченістю місцевості був перенесений в 1794 р. на 10 км вгору і перейменований на Новомосковськ. А це означає, що на політико-адміністративній карті кінця XVII ст. буде вказано Новомосковськ, а на спеціальній історичній карті, де відтворюються події 1780-1790 рр., треба обов'язково вказати Катеринослав і смістити пунсон вниз по Самарі на 4 см (в масштабі карти 1:2500000). Вимірювання довжин, площ, об'ємів, ваги, назви населених пунктів подаються в одиницях і транскрипції, що застосовувалися на період картографування.

Перехід до сучасної метричної системи зазначається в легенді карти, а географічні назви подаються двічі, якщо в цьому є необхідність, давня і сучасна назви - в дужках або сучасна в дужках, якщо давня невідома. Датування до 31 січня (13 лютого) 1918 р. подається за старим стилем, пізніші - за новим, про що зазначається у вступній частині атласу.

На базових картах "Атласу історії Української РСР" обов'язково слід вказувати всі зміни політико-адміністративного поділу, зокрема зміни державних та адміністративних кордонів, виникнення, типологію та наступні перейменовані населених пунктів.

Складання базових карт дуже трудомісткий та тривалий процес, тому на першому етапі можна користуватися "робочою" основою - політико-адміністративними картами Української РСР в масштабах 1:1500000 і 1:2500000, виданих за останні роки Головним управлінням геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР.

Формуляр карти - основний документ, де зібрано весь матеріал щодо карти. Повний, достовірний сучасний формуляр, поданий істориком, - основа наукової розробки оригінальної карти картографом. На кожну карту готуються або два формуляри - історичний і картографічний, або один - комплексний. Зразок заповнення історичного формуляру подано в табл.2. Всі відомості включаються до формуляру в систематизованому вигляді - від загального до часткового, від основного (найважливішого) до менш важливого з урахуванням класифікацій, прийнятих у науковому обігу, обов'язково у хронологічному порядку із зазначенням джерел. Кожний тематичний об'єкт бажано охарактеризувати всебічно за допомогою якісних і кількісних показників. Статистичні та інші відомості у збірниках часто подаються лише в масштабах губернії або області, це вимагає залучення архівних джерел, щоб доповнити формуляр інформацією хоча б по великих містах. В кінці формуляра заповнюються джерелознавча і пояснювальна записки. Вони містять перелік літератури, карт, архівних матеріалів, шифри бібліотек і сховищ з короткою характеристикою і порядком використання джерел. Наприклад, карта характеризується в такій послідовності: повна і точна назва, прізвище редактора, масштаб, місце зберігання, інвентарний номер, обсяг використаного матеріалу, принцип комбінування джерел, а також рекомендації щодо використання джерел, що можуть бути залучені як допоміжні. Формуляр і записки мають певний загальнонауковий інтерес, тому що крім описів і фактичних матеріалів визначають принципи відбору фактів, їх узагальнення і вказівки картографу. На основі цих записок і формуляра редактор-картограф згодом визначає завдання на карту, що включає вказівки щодо території і хронологічних рамок, обґрунтування одиниць та показників картографування; підбираються умовні знаки, погоджуються загальне навантаження карти (штрихове та фонове), компоновка, місце даної карти в системі взаємозв'язаних карт, їх узгодження і методи картографування.

З'ясовується також необхідність використання базової географічної основи, доскладання або складання нової, уточнюється назва карти, перелічуються всі тематичні елементи, що будуть включені до карти.

Компіляція старих карт в атласі неприпустима. Можливе лише запозичення (з посиланнями) деяких карт (або елементів з них, що були опубліковані у Великій Радянській енциклопедії, Радянській воєнній енциклопедії та інших виданнях, єдиних за методологією і методикою складання з атласом історії Української РСР), але воно, на нашу думку, не повинно перевищувати 10-20% загального обсягу атласу. Підготовлений формуляр підписується автором,

Т а б л и ц я 2. Приклад запису з формуляра "Економіка України в кінці ХУІІІ ст."

Назва і місцезнаходження населених пунктів, інших об'єктів		Тематичний зміст карт (від головних об'єктів до другорядних в хронологічному порядку)	Кількісні і якісні характеристики	Примітки	Джерела
За історичним джерелом	За сучасним адміністративно-територіальним поділом				
а) Мануфактура, ремесла і промисли					
м.Махновка повітовий центр Київ- ської губ.	с.Комсомоль- ське Каза- р-ду Вінниць- кої обл.	1.Мануфактура: пан- чішна, суконна, по- лотняна, каретна 2.Промисли: пивовар- ня, млини: вітряні, водяні	Борош- нячі	Відомості подано за станом на 1798 р.	ЦШВІА СРСР, ф.ВУА,1877, л.153 об.- 154; Історія міст і сіл Української РСР. Він- ницька область. К., 1972, с.319
б) Ярмарки					
м-ко Злато- піль Чиги- ринського пов. Київ- ської губ.	з 1959 р. в межах м.Новомир- райцентра Кіровоград- ської обл.	1.Ярмарки 2.Склад товарів: зерно, тканини, пиво, місцеві ре- місничі вироби 3.Вівіз: галантерея, тканини з Берди- чева 4.Вивіз: гончарні вироби в Новоро- сію	З по І дню	до 1787 р. м-ко Зла- топіль мало на- зву Гуляй- Поле	ЦШВІА СРСР, ф.ВУА,1877і, л.95-96; Історія міст і сіл Української РСР. Кірово- градської області.К., 1972,с.497.
в) Головні торговельні шляхи					
Боромля	с/р Тростя- нець рай- центр Сум- ської обл.	1.Шлях Боромля - Перекоп Везли: в Крим - зерно, тасак, го- рільку, пряжу, по- лотно, риболовні сітки, дьоготь, во- зи; з Криму - сіль, горіхи, вино, смушок, шовкові тканини, сап"ян			К історії слободско- українського чумацтва.- Київская старина. Київ, 1884, т.8, с.493- 498; Слабе- єв І.С. З історії пер- вісного на- громадження капіталу на Україні. К., 1965, с.138
Коломак	Селище місь- кого типу Валковського р-ну Харків- ської обл.				
Карловка	Райцентр Полтавської обл.				
Перекоп	В складі с/р Суво- рова Крас- ноперекоп- ського р-ну Кримської обл.				

рецензується спеціалістами, затверджується науковим редактором розділу і передається редактору-картографу для наступної обробки. Підготовлений формуляр можна підрахувати і в друкованих аркушах залежно від стану попередньої розробки теми та особистого внеску автора формуляра. Система коефіцієнтів включає: ступінь оригінальності формуляра, пошук і використання першоджерел, сумарну кількість використаних джерел, комплексний і динамічний показ об'єктів, хронологічні рамки дослідження, обробку показників в формулярі (статистичне групування, підрахунки). Облік цих коефіцієнтів може підвищити "вартість" формуляру, на нашу думку, до 6-7 авторських аркушів, тобто порівняти його з монографією.

Картографування на стадії авторських розробок ведеться в кілька етапів. Перший - складання формуляра, другий - авторського ескіза. Ескіз готується для створення попереднього уявлення про можливість картографічної інтерпретації ідей і теми, навантаження карти елементами спеціального змісту. За географічну основу при складанні ескіза можуть служити загальногеографічні і політико-адміністративні карти необхідного масштабу і охоплення території, якщо відсутня базова карта.

Автор повинен підкреслити ті населені пункти, що стосуються спеціального навантаження карти, а також вказати, якщо в цьому є необхідність, попередні їхні назви, залежно від періоду карти. Простими умовними знаками, цифрами, літерами наносяться основні події (походи, розміщення промисловості та ін.), найважливіші події і явища виділяються олівцями або тушшю. Автор, якщо він зможе використати опубліковану карту, повинен також закреслити на ній географічні елементи, що не пов'язані з історичним змістом створюваної карти, для того, щоб не завантажувати основний зміст непотрібною інформацією. Це дозволяє виявити ступінь насиченості історичним матеріалом окремих районів. Якщо автор-історик не може сам виконати таку роботу, то питання відбору систем показників і нанесення їх на карту вирішує картограф за участю автора.

Картограф, що працює над історичною картою, в свою чергу повинен мати певну історичну орієнтацію з даного питання. Це дозволяє йому краще провести наукову розробку карти і поліпшити її якість. Отже, завдяки співдружності історика і картографа можна одержати оригінальну карту у більш стислі строки.

Загальний вигляд майбутньої карти цілком визначається авторським оригіналом, який готується картографом за авторськими ескізом і формуляром, часткові зміни стосуються впорядкування легенди і кольорового оформлення оригіналу. Цим процесом завершується перший етап підготовки карти до атласу.

М. О. К о р о л ь о в а

КАРТОГРАФУВАННЯ ПРИРОДНИХ ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
В "АТЛАСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Продуктивні сили в загальному розумінні є результатом розвитку людського суспільства. В кожен конкретну історичну епоху їм властиві певні взаємовідношення з суспільним ладом цієї історичної епохи, з географічним середовищем, а також між собою.

В ході історичного розвитку продуктивних сил суспільство змінює швидкість і напрям багатьох природних процесів, причому ці зміни відбуваються за законами суспільства.

Для того щоб вивчити розвиток продуктивних сил конкретної території, необхідно розглянути природно-економічну територіальну систему - її розвиток, типи, шляхи прогнозування розвитку.

Розв'язання цих завдань значною мірою може сприяти створенню "Атласу історії Української РСР". За своїм змістом він повинен висвітлити весь історичний процес утворення УРСР - конкретної динамічної територіальної системи, яка сформувалась в результаті взаємодій природи і суспільства. Виходячи з цільового призначення, в атласі доцільно показати не лише історію розвитку продуктивних сил суспільства, а й ті природні передумови, які на різних етапах розвитку суспільства сприяли формуванню продуктивних сил та їх розвитку на конкретній території - Українській РСР.

В сучасній науково-методичній літературі по атласному картографуванню питання картографування природних передумов розвитку продуктивних сил в історичному аспекті практично не висвітлюються, тому доцільно узагальнити досвід роботи в цьому напрямі.

В науковій літературі існують деякі традиції по картографуванню природних умов і природних ресурсів, однією з яких є відображення їх лише сучасним станом. Проте в радянських регіональних атласах за останні двадцять років виникла тенденція включати в атласи природно-історичні карти, і насамперед ті, що відбивають зміни у використанні земель і мінерально-сировинної бази. Ці карти для території СРСР і його частин, як правило, розробляються для дореволюційного і радянського періодів.

В цьому плані становить інтерес досвід розробки карт для атласу природних умов і природних ресурсів УРСР, в якому поряд з картами стану сучасного природного середовища є ряд природно-історичних карт. Найцікавішими є карти розділу охорони природи Української РСР, при складанні яких використані матеріали про стан природних ресурсів у минулому.

На території УРСР вплив господарської діяльності людини за історичний період позначився насамперед на зміні площі, зайнятої природними лісами, зменшенні природних угідь у зв'язку з майже повною розораністю територій, на кількісних і якісних змінах тваринного світу. Фрагменти карт, що відбивають зміни площі лісів, відтворюють стан на I тисячоліття н.е., XVI-XVII та XIX ст., зміни тваринного світу по всій території УРСР - на III-I тис. до н.е., I тис. н.е., XVI-XVII та XIX ст.

Узагальнення досвіду розробки карт атласу природних умов і природних ресурсів УРСР дозволяє зробити такі висновки: по-перше, природно-історичні карти повинні характеризувати не тільки наявність природних ресурсів в певну історичну епоху, а й довести, як вони впливали на розвиток продуктивних сил суспільства; по-друге, необхідне обґрунтування тих хронологічних періодів, в яких природні передумови істотно впливали на формування нових продуктивних сил суспільно-економічних формацій; по-третє, в історичному атласі необхідно відобразити насамперед не сучасний стан природних умов і ресурсів, а історичний процес зміни і створення нових продуктивних сил залежно від використання (освоєння) природних ресурсів територій. Нарешті, включення в історичний атлас "за традицією" деяких карт природних умов може порушити логіку картографічного викладення історичного матеріалу і призвести до збільшення суб'єктивності в оцінці карт природи, що рекомендується для поповнення історичного атласу.

Історичний атлас Української РСР має об'єктивно відбивати історію виникнення, формування, розвитку і зміни соціально-економічних формацій, мати чітко обмежений, цілеспрямований набір карт природних передумов розвитку продуктивних сил, зміни природних ресурсів, що залучаються в господарський обіг. Тематика і зміст цих карт має відбивати для різних ступенів розвитку суспільства нові властивості і прояви природних явищ, їх зв'язки тощо.

Цілеспрямованість вибору природних передумов розвитку продуктивних сил для історичного атласу Української РСР обумовлює необхідність обґрунтування кількості та тематики карт і місця кожної з них в атласі. Для цього ми робимо спробу проаналізувати схему історичного розвитку основних засобів виробництва Ю.Г.Саушкіна¹, що демонструє історичну послідовність роз-

¹ Ю.Г.Саушкін. Введение в экономическую географию. М., 1970, с.121-124.

витку продуктивних сил, і на її основі створити для території УРСР систему природно-історичних карт, яка б повно і цілісно відобразила в історичному атласі природні передумови Української РСР та їх вплив на розвиток продуктивних сил на різних історичних етапах розвитку суспільства (див. таблицю I).

Т а б л и ц я I

Періодизація	Природні передумови (природні ресурси, що знову залучені до виробництва)	Карта
Епоха палеоліту, неоліту, бронзовий вік	Полівання на диких звірів, рибальство, збирання плодів і ягід, коріння диких рослин Початок освоєння землі під рілля. Знищення вогнем ділянок лісу Використання степів для випасу худоби	1. Археологічна карта видобутку корисних копалин 2. Карта розповсюдження лісів і степів ^х 3. Карта ареалів мисливських звірів ^х
Ранній період залізного віку	Розширення площі ріллі за рахунок розчистки лісу Винищення лісів для випалу деревного вугілля Початок використання земних надр - видобуток каміння для будівництва, мідних руд, олова Збільшення площі ріллі Значне розширення земельної площі за рахунок розчистки лісу Винищування лісів для випалу вугілля Значна розробка надр для видобутку залізної руди і руд ряду кольорових металів	4. Археологічна карта систем землеробства 5. Археологічна карта приморських торгових міст Причорномор'я і Криму ^х
500 р. до н.е.	Освоєння морського узбережжя і заснування приморських торгових міст	
300 р. до н.е. 150 р. до н.е.	Розвиток систем землеробства Початок використання водних потоків	6. Археологічна карта (розповсюдження) перших водяних млинів
1000 р. н.е.	Використання енергії вітру в деяких галузях господарства	7. Карта розповсюдження вітряків
1100-1450 рр.		8. Карта видобутку корисних копалин 9. Карта зміни ареалів тваринного світу ^х
1500-1600 рр.	Видобуток вісмуту, кобальту, нікелю Початок відвойовування землі у моря	
1700-1800 рр.	Використання енергії пари у виробництві Початок будівництва шахт і рудників: вугільних, залізорудних та ін.	10. Карта районування територій за ВТК ^{жж} 11. Карта зміни ареалів тваринного світу ^х

^х Тут і далі назви існуючих карт.

^{жж} ВТК - виробничо-територіальні комплекси.

Продовження табл. I

Періодизація	Природні передумови (природні ресурси, що знову залучені до виробництва)	Карта
1700-1800 рр.	Формування на відносно невеликій площі значних промислових районів з великим споживанням сировини, палива, води із значною зміною навколишніх природних умов	12.Карта систем землеробства і спеціалізації сільського господарства
1850-1910 рр.	Значне розширення площ під технічними культурами	
	Початок обробітку нових сільськогосподарських культур	13-16.Карта землекористування (рілля, сіножаті, пасовища та ін.) [*]
	Початок промислового видобутку нафти і розвиток нафтодобувної промисловості	17-20. Карта обстеження ґрунтів (чотири карти) [*]
	Найбільше розширення площі ріллі	21.Карти нафтодобутку в Карпатському регіоні [*]
1920-1930 рр.	Багатопілля. Масове виробництво мінеральних добрив і їх застосування в землеробстві	22.Карта розповсюдження лісів (за Танфільєвим) [*]
	Скорочення поголів'я робочої худоби	23.Карти еродованості земельних угідь
		24.Карта районування за ВТК
	Найбільша промислова розробка лісів	25.Карта розвитку мінерально-сировинної бази [*]
1940 р.	Різке збільшення видобутку бурого вугілля і нафти	
	Початок промислового видобутку газу	
1950 р.	Залучення в промислове виробництво всіх наявних в земній корі рідкісних і легких металів. Перехід до комплексного використання мінеральної і органічної сировини	26.Карта корисних копалин УРСР з показом родовищ, які експлуатуються [*]
	Початок використання атомної енергії	27.Карта районування територій по ВТК
1960 р.	Швидке зростання видобутку нафти і газу	28.Карта спеціалізації сільського господарства [*]
	Вичерпання деяких великих родовищ нафти. Освоєння нафтових покладів на дні моря	29.Карта нафтогазоносних площ [*]
1970-1980 рр.	Видобуток риби на великих глибинах Світового океану і пов'язана з цим значна зміна районів рибальства	30.Карта районування територій по ВТК
	Різке зростання розвіданих запасів корисних копалин	31.Карта спеціалізації сільського господарства [*]
	Використання атомної енергії в мирних цілях	32.Карта багатств надр УРСР [*]
	Вичерпання запасів чистої води, забруднення атмосферного повітря. Освоєння космосу	33.Карта розміщення атомних електростанцій [*]
		34.Карта водного балансу [*]

Закінчення табл. I

Періодизація	Природні передумови (природні ресурси, що знову залучені до виробництва)	Карта
		35.Карта полевих лісових смуг ^x
		36.Карта відновлення лісів ^x
		37.Карта охорони природи ^x
		38.Карта районування по ВТК
		39.Карта використання земель ^x
		40.Карта спеціалізації сільського господарства ^x

Аналіз таблиці дозволяє визначити місце карт природних передумов розвитку продуктивних сил: їх слід включити до відповідних хронологічно-структурних розділів атласу поряд з історико-економічними картами, зміст яких відображає використання природних ресурсів окремих територій. Не доцільно включати карти природних передумов в самостійний розділ, бо в цьому випадку будуть порушені принципи системного підходу в висвітленні історичного розвитку Української РСР^{xx}.

При розробці таблиці ми прагнули не лише обґрунтувати тематику карт, а й виявити можливість складання їх, враховуючи наявність матеріалів, методик. Як видно з таблиці, кількість карт природних передумов порівняно невелика (40), їх зміст в картографічному відношенні здебільшого нескладний. Тому підком обґрунтоване використання порівняно дрібних масштабів (від 1:4000000 до 1:1200000 і менше). Вміщення в історичний атлас таких карт поглибить його зміст, підвищить науково-практичну цінність.

П. О. І в а н ь к о в

КАРТОГРАФІЧНА ТОПОНІМІКА В РОЗРОБЦІ АТЛАСУ

Географічні назви на карті становлять важливу частину її змісту, саме вони перетворюють німе картографічне зображення в карту і зумовлюють її цінність як джерела інформації і засобу дослідження. Без назви нема карти, але й карта з неправильними і неточними назвами – це довідник з помилковими даними. Добре складена карта поряд з іншими цінними якостями сама слугує джерелом назв географічних об'єктів, що широко використовується в науці і практиці. Через це напис назв на картах вимагає особливої уваги.

Всебічним вивченням географічних назв – їх походженням, змістом, змінами у написанні, вимові займається топоніміка. Її розділи, які обслуговують картографію, мають назву картографічної топоніміки. Основним завданням її є відбір географічних назв і їх правильна передача (транскрипція) на картах.

До відбору назв доводиться вдаватися при багатоіменності географічних об'єктів, коли вони мають по кілька назв. Таке часто трапляється при картографуванні об'єктів великої протяжності, а також при складанні історичних

^{xx} Модель динамічної територіальної системи Української РСР може бути виражена так: "природа – населення – виробництво – споживання – населення – природа".

карт, коли географічний об'єкт в процесі свого розвитку мав різні найменування.

Правильна передача (транскрипція) географічних назв здійснюється за правилами практичної транскрипції, розробленої топоніміком Керівництвом для написання російських назв є "Правила русской орфографии и пунктуации" (1963) і їх конкретизація у вигляді "Правил написання на картах картографических названий СССР" (1967). Для передачі іноземних назв використовуються різні форми транскрипції, в тому числі практична транскрипція (фонетична), транслітерація (традиційна, пряме запозичення, місцева, офіційна). Правила роботи з іноземними картами викладені в інструкціях для передачі іноземних та національних назв об'єктів на російських географічних картах.

Предметом даного повідомлення є методичні питання топоніміки стосовно історичних карт "Атласу історії СРСР", що створюється нині. Насамперед необхідно зазначити, що питання про написання географічних назв на історичних картах ще недостатньо розроблені. В ряді праць з загальної і картографічної топоніміки зазначається лише загальні принципи відбору і передачі назв на історичних картах¹.

На практиці застосовуються два основних принципи передачі назв на історичних картах: перший - вживання історичних назв, тобто тих, які побутували на час, що відповідає хронологічним рамкам даної карти, і другий - застосування сучасних назв. Передумовою використання першого принципу є те, що назви на історичних картах становлять частку їх спеціального змісту і тому вживання їх повинно відповідати часу карти.

При доборі історичних назв з давніх рукописних джерел необхідно пам'ятати, що вони відтворять не тільки узвичаєну для того періоду форму топоніма, а й рівень грамотності автора документа, а також недосконалість давньої російської мови, внаслідок чого в різних джерелах одні й ті самі назви часто написані по-різному. Так, наприклад, в документах XVII ст. трапляються назви населеного пункту Холмогори і Колмогори, Яранск - Бранськ, Іловля - Ілова та ін.

На давніх російських картах і в текстових документах іноземні назви писалися так, як вони вимовлялися, що неминуче призводило до тим більшого спотворення, чим далі за своєю фонетичною будовою була мова назв від мови автора документа або карти. Так, в документах XVII ст. "Селянська війна під керівництвом Степана Разіна" (т.1-4) наводяться різні "редакції" назв міст: Ісфеган-Іспаган-Іспагань; Дербент-Дербень; Ленкорань-Ленкура; Решт-Ряш-Раш-Ряжа та ін. В такому випадку з усіх варіантів необхідно взяти найближчий до сучасної назви об'єкта. Вона застосовується також, якщо в історичний період, що картографується, назва не зазнала змін або змінювалася незначною мірою. Наприклад, Мценськ-Мценеськ, Вятський-Вяцький, Рязький-Рязький та ін.

Практика доводить, що обидва принципи не можна використовувати беззастережно. Вживання історичних назв на науково-довідкових картах - один з основних принципів історизму, але якщо зовсім відмовитися від другого принципу, можна втратити зв'язок з сучасністю і виготовити не історичні, а псевдоісторичні, архаїчні карти. Так, наприклад, недоцільно Іран іменувати

¹ Попов А.И. Географические названия (Введение в топонимику). М.;Л., 1965; Караева З.Ф. Исторические карты. - В кн.: Составление и редактирование специальных карт. М., 1961, с.247-272; Развитие методов топонимических исследований. М., 1970; Изучение географических названий. М., 1966; Поспелов Е.М. Топонимика и картография. М., 1971; Никонов В.А. Топонимика в исторической этнографии. М., 1964; Топонимика и историческая география. М., 1976.

Кизилбашською землею, назвою, що зафіксована в документах XVI-XVII ст., або вказувати на картах старі назви деяких народностей (самоїди, чудь, остяки, вогули та ін.).

При створенні атласу ми зустрічаємося з складними випадками написання назв об'єктів. Територія, відтворена на картах атласу, як відомо, заселена різномовними народами, через що чимало населених пунктів і одиниць адміністративного поділу мали в минулому дві-три назви. Так, на території Естонії - естонські, німецькі, шведські і російські: Pärnu (ест.), Pernau (нім.) Перно (ст.рос.), Пярну (сучас.), Tartu (ест.), Dorpat (нім.), Дерпт, Юр'ів (ст.рос.), Тарту (сучас.). Із наведених прикладів видно, що сучасні назви відповідають історичним, національним, тому на історичних картах різних століть вони мають бути основними.

Важливим при створенні атласу є питання погодженості й тотожності назв одних й тих самих об'єктів на картах різної тематики, які склалися багатьма авторами. В цьому випадку слід, очевидно, встановити відомий пріоритет одних карт над іншими в топонімічному відношенні, домовитися про принципи погодженості назв. На наш погляд, доцільніше прийняти таку схему розміщення карт атласу: політичні карти, карти адміністративного поділу, населення, економіки, культури та ін. Підписи об'єктів на картах кожної наступної групи повинні бути обов'язково погоджені з назвами цих об'єктів на картах попередньої групи, особливо політичних і демографічних. Далі, з метою уніфікації транскрипції назв об'єктів необхідно узгодити всі сучасні назви картографічних об'єктів з їх написанням в "Атласі світу" першого та другого видань. При відсутності цих назв у "Атласі світу" - узгодити з картою масштабу 1:2500000. Правильність написання назв народів, які населяють територію СРСР, - перевірити по етнографічному "Атласі народів світу" (1964). При відборі назв дрібних об'єктів (населених пунктів, річок, хребтів) допоможуть місцеві географічні словники типу "Все Подмосковье" (1967), "Земля Пензенская", "Приамурье" (1968), "Свердловская область" (1962) та ін., що містять не тільки сучасні назви значної кількості географічних об'єктів, а й вказують, коли і як вони були перейменовані.

Однією з важливих проблем топоніміки в атласі є досягнення відповідності складу топонімів періоду, що картографується, тобто на карті необхідно вказувати лише ті об'єкти та їхні назви, що існували на даний історичний період, не включаючи об'єкти і їхні назви, які з'явилися у більш пізній період. Справа це не проста через те, що дослідник опрацьовує матеріал, в тому числі й карти, зміст яких відносно карти, що складається, - справа майбутнього. Зосереджуючи увагу на основних об'єктах, автор часом залишає на карті назви, вживання яких неприпустиме для даного історичного періоду. Так, наприклад, на карті "Селянська війна під керівництвом Степана Разіна. 1667-1671 рр.", що вміщена в Радянській воєнній енциклопедії та "Великій Радянській Енциклопедії" (третє видання), вказано м.Гур'єв, проте архівні документи XVII ст. зазначають, що у ці роки в Яїцькому містечку на березі Каспію перебували торгові гості Гур'єви, ім'я яких було присвоєно місту лише в XVII ст.

В процесі роботи над атласом відбираються і наносяться на карти десятки тисяч історико-географічних назв. Складаючи частину тематичного змісту карт, вони дозволяють використовувати атлас як довідник з історичної топоніміки нашої країни.

Для топонімічного аналізу карт, відтворених на картах об'єктів, досягнення уніфікації написання одних й тих самих назв на різних картах і систе-

матизації топонімів для наступного складання географічного покажчика атласу й історико-географічного словника в процесі підготовки кожної карти передбачається складання "Картки назв об'єкта на картах Атласу історії СРСР", що містять топонімічні характеристики назв об'єктів, що картографуються.

Картка назв об'єкта на картах "Атласу історії СРСР"

1. Основна назва, прийнята на картах
2. Друга назва
3. Посилання на інші назви даного об'єкта
4. Вид об'єкта
5. Географічне місцезнаходження (область, район, берег річки)
6. Дата заснування, будівництво, організація. Джерела
7. Історичні назви об'єкта. Періоди їх поширення і перейменування.

Джерела

8. Сучасна назва об'єкта
9. До якої карти, ким і коли створена картка. Підпис

З метою забезпечення єдиного трактування назв пунктів авторам карт рекомендується користуватися наведеними нижче "Порадами по складанню карток назв", що, як і "Картка назви", створені науковими співробітниками сектору історичної географії Інституту історії АН СРСР.

Поради по складанню карток назв об'єкта на картах "Атласу історії СРСР"

Картка назв об'єкта є початковим елементом географічного покажчика атласу й історико-географічного словника. Картки складаються на всі об'єкти, зазначені на картах атласу, і створюють в сукупності банк назв. В банку, єдиному для всього атласу, картки розміщуються в алфавітному порядку незалежно від роду об'єкта і номеру аркуша атласу.

Складання карток назв покладається на авторів карт, а їх перевірка - на редакторів та лінгвістів.

Картки складаються одночасно з розробкою авторського макета карти. Робота над картою вважається завершеною після складання авторського макета, джерелознавчої записки і карток назв на дану карту. Після завершення макета автор готує загальний список усіх зазначених на ньому назв об'єктів. Потім звіряє їх з картками банку. Якщо на дану назву в банку є картка, все обмежується перевіркою її правильності. У разі незгодженості висловлює свої зауваження автор упоряднику картки, який при необхідності вносить у картку та карту атласу відповідні зміни й уточнення. Якщо картка даної назви в банку відсутня, автор складає її і заносить в банк на відповідне місце.

І. Тут подається основна назва об'єкта, що рекомендується для однієї карти, їх групи або ж для всього атласу карт, на яких він відтворюється. Можливе використання двох варіантів.

Перший варіант. Для всіх карт рекомендується сучасна назва об'єкта, яка в історичний період зазнала незначних змін або зовсім не змінювалася. Правильність написання назви (транскрипція) перевіряється за "Атласом світу" (карта масштабу 1:2500000), а також картами цього ж масштабу, вміщеними у "Великій Радянській Енциклопедії", "Радянській історичній енциклопедії", "Радянській воєнній енциклопедії". Кожен наступне довідкове видання залучається лише за умови відсутності назви об'єкта в попередньому.

Другий варіант. При чисельному перейменуванні об'єкта на карті подається та його офіційна або найбільш поширена назва, яка відповідає хронологічним рамкам карти. Всі дані цього пункту обов'язково обґрунтовуються посиланнями на джерела.

2. Вказується назва об'єкта, що подається як виняток випадку, коли історична назва докорінно відрізняється від сучасної, яка подається поряд (у дужках), або, якщо у період, що картографується, об'єкт мав одночасно дві різні, однаково поширені назви.

3. Перелічуються інші назви об'єкта, що існували у досліджуваній період.

4. Вказується вид об'єкта – одиниця політичного або адміністративного поділу (держава, князівство, губернія, район та ін.), нація, народність, населений пункт (місто, село та ін.), географічний об'єкт (річка, урочище, гірський хребет та ін.), ім'я полководця, керівника повстанців, мандрівника та ін. Якщо під однією назвою на карті два різних об'єкти, наприклад, місто і річка, то складається дві картки.

5. Зазначається сучасна географічна адреса об'єкта, тобто вказується країна (для іноземної території), область, район або частина області, де розташовано об'єкт, що картографується. Для об'єктів, що знаходяться поблизу річок, вказується розташування щодо їх течії.

6. Вказується назва держав, одиниць політичного і адміністративного поділу, етнічних утворень (народностей) і населених пунктів. Дата першої згадки про заснування, утворення об'єкта зазначається на демографічних, політико-адміністративних і воєнно-історичних картах, де вони зустрічаються вперше, тобто там, де рік заснування об'єкта знаходиться в межах хронологічних рамок карти. Записи, зроблені в цьому пункті, обов'язково супроводжуються посиланнями на джерела.

7. Наводяться основні історичні назви об'єкта із вказівкою часу їх поширення.

8. Заповнюється лише тоді, коли за основну назву прийнято історичну (див. пункт 1).

9. Подається коротка назва карти (аркуша атласу), за якою складена картка назви (на її звороті фіксуються додаткові характеристики назви об'єкта), вказується автор картки, дата її складання.

О. В. Молодчиков

СИСТЕМА КАРТ БАГАТОТМНОЇ "ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Вихід у світ багатотомної "Історії Української РСР" знайшов позитивну оцінку в пресі і серед радянських істориків. Підкреслюються високий ідейний і науковий рівень видання, оригінальність і ґрунтовність викладу матеріалів, введення в науковий обіг нових джерельних даних, а також те, що вперше в фундаментальному виданні з історії вміщено картографічний матеріал. Якщо в попередньому двохтомнику "Історії Української РСР" було лише кілька історичних карт, то тепер надруковано 102 карти та картосхеми, які відповідно до положень історичної географії відобразили багатотомний розвиток України.

Як і кожна нова робота, розробка і картографування значного історичного матеріалу викликала багато труднощів. Переважна більшість науковців не мала достатнього досвіду картографування матеріалів. Тому потрібна була

методична допомога історикам. Необхідно було всебічно висвітлити проблему не тільки в часі, а й в просторі, на певній частині території України або із показом суміжних земель, особливо тих, що протягом віків були пов'язані спільністю розвитку, насамперед Росії та Білорусії, а також Польщі, Литви, Туреччини. Це вимагало сукупності наукового дослідження історичного процесу і картографічних принципів. Складність полягала в тому, що багатомне видання "Історії Української РСР" треба було забезпечити чітко розробленою системою карт, що широко узагальнювали б весь складний процес економічного, політичного і культурного розвитку України від найдавніших часів до сьогодення.

Важливою справою стало забезпечення картографування історико-географічного матеріалу. З цією метою було створено спільну картографічну лабораторію Інституту історії АН УРСР та Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка. Велику кількість нових, оригінальних карт для багатомної "Історії Української РСР" виготовлено під науковим керівництвом завідувачого кафедров геодезії та картографії географічного факультету КДУ А.С.Харченко та завідувачої цієї лабораторією М.О.Корольової.

Основна система карт "Історії Української РСР" наочно відображає процеси формування території України, розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, торгівлі і економічних зв'язків, основні події класової боротьби та воєнної історії, розвиток матеріальної та духовної культури.

В системі карт багатомної "Історії Української РСР" першорядне значення мав показ території України від перших поселень до остаточного визначення її кордонів у післявоєнні роки, коли завершився процес консолідації українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі. Саме з розкриттям матеріалів територіального розміщення і політико-адміністративного устрою українських земель починається кожний том. За основу взято сучасні державні кордони Української РСР, в межах яких відтворюються зміни, що відбувалися протягом віків. Це положення має принципове політичне і наукове значення, бо підкреслює історичні прагнення українців до об'єднання в єдиній державі.

Майже кожен том видання починається картою адміністративно-територіального устрою. В першій книзі подано вісім карт, які показують територію та її заселення в період первіснообщинного ладу, зародження класового суспільства та часів існування давньоруської держави - Київської Русі.

У другій книзі першого тому вміщено дві карти - "Українські землі в XVII - першій половині XVIII ст." і "Українські землі XVI - першій половині XVII ст.", у другому томі політико-адміністративний устрій України ілюструють п'ять кольорових карт і чорно-білих картосхем. В третьому і четвертому томах, присвячених історії України в XIX і на початку XX ст., також вміщено дві карти політико-адміністративного устрою.

В томах, що присвячено радянському періоду, вміщено п'ять політико-адміністративних карт. Вони характеризують зміни у внутрішньому адміністративно-територіальному поділі республіки, а також закріплення державних кордонів в результаті об'єднання споконвічних українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Основними елементами цих історичних карт є визначення території, державних кордонів та адміністративно-територіального поділу республіки та їхні зміни відповідно до суспільно-політичних подій, що відбувалися, виділення адміністративних, економічних та культурних центрів, найбільших міст.

вміщення найважливіших даних про навколишнє середовище – гідрографія, гори, ліси, рельєф місцевості. Наводяться також дані про сухопутні, річкові, морські шляхи.

Другу важливу групу історичних карт становлять карти, що відтворюють економічний розвиток України, розвиток господарських зв'язків, торгівлі. Необхідно відзначити, що недостатній рівень наукової розробки процесу розвитку виробничих сил на Україні від найдавніших часів позначився на тому, що першу карту такого змісту "Розвиток промисловості України в 90-х роках XIX ст." було вміщено лише в третьому томі. Наступні карти розкривають соціально-економічний розвиток України в період імперіалізму, процесу індустріалізації республіки і колективізації сільського господарства. У двох книгах восьмого тому надруковано багато оригінальних карт, які показують розвиток промисловості і сільського господарства УРСР, участь УРСР у світогосподарських зв'язках СРСР в період побудови розвинутого соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму.

Перші карти з історії розвитку виробничих сил унаочнюють їх стан в період капіталізму. Карти радянського періоду розкривають історію Української РСР – складової частини СРСР – республіки з могутньою індустріалізацією, міцною енергетичною базою, соціалістичним сільським господарством, зв'язаною тісними братерськими відносинами з союзними республіками і стабільними зв'язками із зарубіжними країнами. Зміст цих карт переконливо свідчить, що економіка Української РСР – невід'ємна частина народногосподарського комплексу СРСР, яка вносить гідний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

Третя категорія карт присвячена національно-визвольній і революційній боротьбі трудящих України. Карти першого (другої книги) і другого томів відносяться до часів феодалізму. Перша з них відтворює події козацько-селянського повстання 1591–1593 рр. під керівництвом К.Косинського. В інших картах розповідається про селянсько-козацьке повстання 1594–1596 рр. під керівництвом С.Наливайка, а також повстання 1625, 1630–1631, 1637–1638 р. Значну кількість карт і картосхем другого тому присвячено визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Поряд з головною, на якій відображено загальний хід боротьби українського народу, вміщено картосхеми основних подій війни – битв під Жовтими Водами і Корсунем (травень 1648 р.), під Пилипчами (вересень 1648 р.), Зборівській битві (серпень 1649 р.). Вміщено також картографічні матеріали про народні рухи на українських землях – класову боротьбу у XVIII ст. на Україні, визвольні повстання на Правобережжі у 1702–1704 рр., рух опришків.

Карти цієї категорії, зокрема про селянські війни під керівництвом С.Разіна (1667–1671), К.Булавина (1707–1708), О.Пугачова (1773–1775), свідчать, що трудящі України разом з російськими братами боролися проти національного і соціального гніту.

Карти третього тому розкривають новий етап визвольної боротьби: суспільно-політичний рух на Україні в першій половині XIX ст.; робітничий рух і класову боротьбу в українському селі в 60–90-х рр. XIX ст.

Період імперіалізму, коли класові суперечності набули особливої гостроти, представлений кількома картами, які всебічно характеризують революційні події трьох революцій в Росії і на Україні. Карти свідчать про поширення іскровських організацій на Україні (1900–1903), II з'їзд РСДРП, революційний рух в 1900–1904 рр., першу революцію в Росії 1905–1907 рр. і робітничий рух на Україні в роки нового революційного піднесення (1901–1914).

Окрема карта п'ятого тому присвячена перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Серія карт про народно-визвольний і революційний рух на Україні відтворює процес його розвитку, показує основні події, розкриває участь трудящих України у боротьбі за своє соціальне і національне визволення протягом багатомісячної історії, їх активну участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції, що проголосила створення першої в історії держави робітників і селян.

Виділяються змістом карти воєнного характеру. Як відомо, протягом історії на Україні відбувалися численні воєнні події.

Перша карта цього змісту свідчить про боротьбу руських князівств проти монголо-татарських завоювальників (т.І, кн.І). У другому тому вміщено карти про Кримські походи 1686 і 1689 рр., Азовсько-Дніпровські походи 1695-1696 рр., Полтавську битву і народну війну на Україні проти шведських загарбників 1708-1709 рр., російсько-турецьку війну 1768-1774 рр.

Значна кількість карт з воєнної тематики вміщена в п'ятому тому, присвяченому Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні на Україні. На десяти картах і картосхемах відтворено боротьбу проти німецько-австрійських загарбників і буржуазно-націоналістичної контрреволюції в 1918 р., основні події іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни у 1919-1920 рр. - розгром сил Антанти, військ Денікіна, буржуазно-поміщицької Польщі та Врангеля.

Багато карт є в сьомому тому, який висвітлює участь Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. Оскільки військові події 1941-1945 рр. носили загальний для західної частини Радянського Союзу характер, в тому вміщено чотири карти, які відбивають основні етапи боїв на фронтах війни: загальний хід воєнних дій у червні 1941 - листопаді 1942 рр.; листопаді 1942 - березні 1943 рр.; квітні-грудні 1943 р.; січні 1944 - травні 1945 рр. Основна кількість карт цього тому присвячена бойовим подіям на території України, героїчній обороні міст, діяльності партизанських формувань. Є картографічний матеріал про бойові дії на південно-західному напрямі 22 червня - 9 липня 1941 р., визначні воєнні події: Керченсько-Ельтигенську десантну операцію 1943 р., Київську наступальну операцію 1943 р., Корсунь-Шевченківську битву 1944 р., битву за Дніпро в 1943 р. Окремі карти розповідають про героїчну оборону Києва, Одеси, Севастополя, а також бойові дії радянських військ під Москвою, Сталінградом і Курську битву.

Значну увагу приділено показу діяльності партизанських формувань і підпільних організацій на Україні, участі радянських людей в європейському русі Опору. Окрема карта свідчить про злочини німецько-фашистських окупантів на території Української РСР. Завершується том картою про розгром імперіалістичної Японії 9 серпня - 2 вересня 1945 р.

Процеси розвитку культури на Україні також знайшли картографічне втілення в багатотомній "Історії Української РСР". Такі карти вміщені в кількох томах. Так, у шостому тому вміщено карту "Культурне будівництво в Українській РСР (за станом на початок 1939 р.)". Матеріали цієї карти вперше узагальнюють розвиток культури на Україні в передвоєнні роки. У восьмому тому першої книги цієї теми присвячено дві карти: "Розвиток народної освіти, науки і культури (1945-1958 рр.)" і "Розвиток культурно-освітніх закладів УРСР (1945-1958 рр.)", у другій книзі вміщено карту "Зростання добробуту та культури Української РСР. 1959-1975 рр."

Сукупність карт, вміщених у багатотомній "Історії Української РСР", створє певну історико-картографічну систему, завдяки якій стало можливим відтворення основних подій історичного розвитку Української РСР.

Позитивний досвід істориків, набутий при розробці авторських формулярів, а також картографів при втіленні цих матеріалів у карти і картосхеми сприятиме процесу створення фундаментального "Атласу історії Української РСР", над яким працюють співробітники Інституту історії АН УРСР.

А. П. З о л о в с ь к и й

КОМПЛЕКСНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ЕКОНОМІКИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Комплексне картографування сільського господарства – один з важливих і разом з тим найскладніших видів картографічного методу дослідження. Воно здійснюється шляхом створення атласів, серій взаємозв'язаних карт і окремих карт комплексного змісту. Формування спеціального змісту карт такого типу може здійснюватись за різними принципами, але поєднання їхніх елементів повинно бути логічним, а не випадковим і відповідати призначенню. Елементи змісту комплексної карти мають пов'язуватись між собою, доповнювати і розвивати одне одного, а в цілому створювати комплекс характеристик, необхідних для вирішення конкретних завдань досліджуваної теми.

Комплексні карти мають певні переваги над картами елементарного змісту. Вони забезпечують об'єктивність оцінок розвитку сільського господарства, розширюють сферу їх застосування, скорочують число карт, необхідних для характеристики певної групи економічних показників.

В даній статті будуть проаналізовані комплексні за змістом карти території України не лише для показу окремих етапів розвитку вітчизняної картографії, але і як історичні документи, де зафіксований стан розвитку сільськогосподарського виробництва республіки та окремих її частин. Переважна увага приділятиметься тим картографічним виданням, що відіграли роль у розвитку вітчизняної картографії і стали науково-методичною передумовою створення комплексних карт сільськогосподарського виробництва нашої республіки.

Широким фронтом розгорнулося картографування сільського господарства і умов його розвитку після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перша сільськогосподарська карта території Радянської України була створена у зв'язку із вивченням особливостей розміщення виробництва для обґрунтування економічного районування і підготовки до переходу на нову систему адміністративно-територіального поділу України. Такою була перша сільськогосподарська карта для районування Криму (1920). В 1923 р. як додаток до матеріалів по районуванню республіки створюється ціла серія картограм з питань сільського господарства в масштабі 1:2520000¹.

В цей же період опубліковано "Статистико-економічний атлас Крима"² з кількома картами розвитку сільського господарства. Вони складені картограмним і картодіаграмним способами за адміністративними районами. Проте лише одна з них відтворює інтенсивність розвитку об'єкта картографування.

¹ Матеріали по районуванню України. Харків, 1923.

² Статистико-економічний атлас Крима. Симферополь, 1922.

Карта, що оформлена за принципом картограми, відображає питому вагу кожного адміністративного району за відповідним загальним показником. Оригінально виконані карти розвитку тваринництва. Величина показника картографування передана числом діаграмних фігур - малюнків, що розміщені групами в контурі адміністративних районів.

Карти сільського господарства вміщено також у "Географічному атласі УРСР"³. Економічні показники згруповано за адміністративними районами або природними зонами та відтворено картографічним і картодіаграмним способами. Кількісні показники відображаються як у відносних, так і в абсолютних величинах. Перші передаються за допомогою картограм, другі - підписів. "Стопроцентними" квадратами відображається структура посівних площ, набором діаграмних фігур - вражайність основних сільськогосподарських культур. Останні два прийоми відображення досить вдалі. В цілому атлас відбиває стан картографування сільськогосподарського виробництва, що склалось напередодні суцільної колективізації.

З точки зору розвитку картографії і вивчення історії розвитку сільськогосподарського виробництва певний інтерес становлять також загальноекономічні карти, вміщені у першому виданні Великої Радянської Енциклопедії (1926-1946), які включають економічні характеристики сільського господарства. Зокрема, на картах Білоцерковського і Бердичівського округів (т.5), Вінницького і Волинського округів (т.II), Дніпропетровської області (т.22) фоном є сільськогосподарські культури, які розміщувались по всьому контуру території картографування, а схематичними ареалами виділено культури, що не мали повсякденного поширення. На картах Глухівського округу (т.I7) поширення основних культур передано ареалами різного типу. Зовсім не охарактеризовано тваринництво.

На загальноекономічних картах Чернігівської (т.46), Миколаївської (т.42), Одеської (т.42) і Полтавської (т.46) областей та Криму (т.35) фон становлять сільськогосподарські економічні райони, що виділені на основі принципів виробничої спеціалізації всього господарства або лише землеробства, природно-економічне районування тощо. На картах Харківської області (т.59) в картограмах вказано питому вагу зернових серед посівних культур. Окремі галузі землеробства (переважно виробництво технічних культур) на всіх картах зображені ареалами. На деяких картах характеризується тваринництво.

В 1932 р. надруковано адміністративну карту Київської області (масштаб 1:500000), на врізках якої відбито сільськогосподарське і природне районування території.

В період колективізації сільського господарства були створені карти принципово нового типу, на яких подавалися розміщення та окремі характеристики колгоспів, МТС, а також динаміка колективізації. В 1931 р. опубліковано карту, на якій зазначено кількість усупільнених господарств і розподіл посівних площ за категоріями господарств⁴.

Одна з перших опублікованих комплексних карт радгоспів України складена у 1932 р.⁵, на ній показано радгоспні системи "Укрм"ясо", відгодівельні пункти, м"ясокомбінати, фуражні бази, біофабрики та ін., з показом економічних зв'язків між об'єктами. В 1933 р. складені багатоаркушеві схематич-

³ Географічний атлас УРСР. Харків, 1928.

⁴ Достижение колхозного строительства к 14-й годовщине Октябрьской революции. Европейская часть СССР. М., 1931.

⁵ Карта системи "Укрм"ясо". Харків, 1932.

ні карти ряду областей (масштаб 1:500000), на яких показані МТС, радгоспи, зазначена спеціалізація останніх. Для оперативного керівництва в 1934 р. Наркомземом УРСР складено карту сівозмін у колгоспах різної виробничої спеціалізації (зерново-картопляної, озимо-пшеничної, зерново-коноплярської). У різних виданнях цього періоду вміщено велику кількість елементарних за змістом карт, які ілюстрували один показник (посіви або врожайність сільськогосподарських культур, поголів'я продуктивної худоби та ін.).

В довоєнний час вийшло друком кілька комплексних атласів, де висвітлено розвиток сільського господарства країни, окремих республік, країв та областей, серед яких насаперед слід відзначити Великий Радянський атлас світу у 2-х томах⁶. Карти атласу досить широко характеризують стан розвитку сільського господарства Української РСР.

Незважаючи на певні успіхи в картографуванні сільського господарства в довоєнний період, майже не було карт, які б характеризували окремі колгоспи, переважали ті, що відображали розвиток радгоспів і МТС. За одиницю картографування на сільськогосподарських картах брався переважно адміністративний район.

В післявоєнні роки значного розвитку набули тематичне і комплексне картографування, особливо картографування сільського господарства, створення комплексних атласів союзних і автономних республік, деяких областей, сільськогосподарських карт окремих адміністративно-територіальних одиниць, різного змісту і призначення. Вони відображали розвиток кількох галузей сільського господарства, по СРСР в цілому та поширення окремих сільськогосподарських культур в деяких республіках і областях. Видано кілька загальноекономічних карт республік і областей (в тому числі й УРСР), на яких сільське господарство було представлено як один з основних елементів спеціального змісту.

Багато елементарних за змістом галузевих карт сільського господарства опубліковано в спеціальних географічних дослідженнях, науково-популярних виданнях, в підручниках і навчальних посібниках. Такі карти є в "Нарисах економічної географії УРСР" (К., 1949), на них способом картограм або крапок передано по одній економічній характеристиці. Карти дрібномасштабні, але за одиницю картографування прийнято адміністративний район або повіт. Незважаючи на те, що в роботі є карти 1910-1912 рр. і 1940 р., порівняти їх зміст неможливо, бо межі ступеней картограм на них не збігаються.

В 50-ті рр. друкувалось багато праць з географії окремих областей УРСР, ілюстрованих картами сільського господарства. Вони складені переважно способами картограм або точок, схематичні й елементарні за змістом.

Значних успіхів радянська картографія досягла за останні 20 років. Опубліковано перші атласи сільського господарства Радянського Союзу, Української РСР, окремих областей та груп областей, перші комплексні атласи УРСР і Київської області. Вийшла друком велика кількість комплексних атласів радянських республік і областей, де ґрунтовно характеризується розвиток сільського господарства. В цей же час побачили світ кілька значних наукових праць з географії сільського господарства та проблем його картографування.

⁶ Большой Советский атлас мира. М., 1937, т.1; 1940, т.2.

У 1960 р. вийшов перший атлас сільського господарства СРСР⁷. Він складається з оригінальних, переважно комплексних карт, які характеризують населення, природні умови, важливі для розвитку сільського господарства, його механізацію (енергозабезпеченість, машинний парк та його використання), рівень механізації польових робіт, розвиток сільськогосподарського машинобудування, виробництво мінеральних добрив; показано РТС, радгоспи, колгоспи, їхні середні розміри та спеціалізацію, сільськогосподарські науково-дослідні установи та учбові заклади. Значний інтерес становлять карти сільськогосподарських культур і тваринництва.

В атласі досить повно охарактеризовано розвиток землеробства і тваринництва, зокрема: відображено розміри посівних площ і склад сільськогосподарських угідь, врожайність посівних культур, використання мінеральних добрив, зрошення й осушення земель, а також густота поголів'я і продуктивність тваринництва. Значна група карт характеризує такі важливі економічні показники розвитку сільського господарства, як продуктивність і собівартість виробництва основних видів продукції.

Поряд з картами на всю територію СРСР вміщено карти союзних республік і економічних районів РРФСР. На регіональних картах показано особливості розміщення і спеціалізацію сільського господарства окремих республік або економічного району, на врізках до них подано додаткові характеристики (району картографування).

Слід відзначити, що в атласі відображено не лише стан сільського господарства на період картографування, а й перспективи його розвитку, що підвищує його наукову і практичну цінність.

До п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції вийшов друком атлас розвитку господарства і культури СРСР⁸, на картах якого основні показники досягнутого розвитку подано у порівнянні з дореволюційним часом та з перспективами дальшого розвитку.

В розділі "Сільське господарство" вміщено карти, що відтворюють процеси колективізації (на етапах 1928, 1930, 1933, 1936 рр.), соціальних змін в землекористуванні, характеризують стан електрифікації, механізації, меліорації, використання мінеральних добрив. Відображено зміни в районуванні основних зернових і технічних культур, скотарства, свинарства, вівчарства і птахівництва, темпи росту виробництва зерна, м'яса і молока. На двох окремих вказано райони вирощування нових сільськогосподарських культур і нових порід продуктивних тварин.

Перший атлас розвитку сільського господарства Української РСР⁹, що дає всебічну характеристику цього виробництва і умов його розвитку, був опублікований у 1958 р. Дрібний масштаб карт (1:4000000) дозволив прийняти за одиницю картографування адміністративний район. Більшість карт містить по дві економічні характеристики, що, як правило, передаються двома картограмами - штриховою і кольоровою. Атлас характеризує природні умови республіки, розміщення посівних площ, врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Наведено важливі економічні характеристики, що відтворюють стан розвитку сільського господарства.

На спеціальній карті, присвяченій радгоспам, застосовано діаграми, що характеризують собівартість продукції радгоспів, їхню спеціалізацію. На

⁷ Атлас сільського господарства СРСР. М., 1960.

⁸ Атлас розвитку господарства і культури СРСР. М., 1967.

⁹ Атлас сільського господарства Української РСР. К., 1958.

окремій карті показані райони виробничої спеціалізації сільського господарства (зони і підзони).

У комплексному атласі Української РСР і Молдавської РСР¹⁰ вміщено 39 карт, що відбивають розвиток сільського господарства обох республік. На картах атласу вказано розміщення господарств та їх виробничу спеціалізацію, наявність орної землі та їх використання, розміщення посівів технічних культур, собівартість сільськогосподарської продукції.

Економічні показники відтворюються на картах крапками різного розміру і кольору та картограмами. Всі карти містять врізки, на яких подано сумарні (в масштабах республіки) характеристики. Незважаючи на дрібний масштаб карт, за одиницю картографування прийнято адміністративний район.

В комплексному атласі Київської області¹¹ відбито стан розвитку сільського господарства на 1957 р., показано хід виконання планових завдань з основних показників розвитку рослинництва і тваринництва. Економічні характеристики подано за окремими сільськогосподарськими підприємствами і адміністративними районами. Всі карти містять по два і більше економічних показників. На одній карті подається переважно ряд показників, які різнобічно характеризують одну галузь виробництва або все сільське господарство як галузь народного господарства. Проте в атласі є карти, що містять комплекс характеристик, зв'язаних показником одного типу. На таких картах один показник відноситься до двох-трьох одиниць картографування: окремих господарств (на основній карті), адміністративних районів (карта-врізка), області і республіки, а іноді й СРСР (на врізці). По такій карті можна виявити рівень розвитку показника по кожному господарству і адміністративному району, порівняти господарства між собою і з середніми порівнювальними показниками за окремим адміністративним районом, областю і республікою. Через показник по району можна виявити особливості його розміщення по області за районами, побачити внутрішні особливості в кожному районі.

Карті атласу характеризують забезпеченість господарств трудовими ресурсами, їх використання, трудову активність колгоспників, енергозабезпеченість виробництва, ступінь механізації: використання тракторів, зернових і інших комбайнів. На картах показано площу земельного фонду кожного колгоспу і радгоспу, середні розміри господарств в межах районів, розподіл земельного фонду, розміщення площ ріллі і сіножатей.

На картах рослинництва відображено розмір і структуру посівних площ, розміщення і врожайність основних зернових, технічних і овочевих культур; продуктивність праці по виробництву основних видів продукції. Карті тваринництва характеризують розміщення поголів'я тварин та його продуктивність, вихід продукції на одиницю сільськогосподарської площі, затрати праці та інші економічні показники. Зміст більшості карт відтворюється за групами господарств, тобто вони об'єднані за певними показниками в контур, в який на довільних місцях вміщується одне-два позначення.

Карті перспектив розвитку сільського господарства містять показники чотирьох типів: рівень, досягнутий на час планування; рівень, запланований на кінець 1965 р.; ріст показника (в %) в 1959-1965 рр.; приріст економічного показника за цей же період (в абсолютних величинах).

В 1965 р. опубліковано Сільськогосподарський атлас західних областей УРСР, карти якого містять загальну характеристику сільського господарства,

¹⁰ Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М., 1962.

¹¹ Географія Київської області. Атлас. К., 1962.

природних умов його розвитку, основних галузей сільськогосподарського виробництва. Це перший в Радянському Союзі атлас сільського господарства групи областей, які мають загальні риси в своєму розвитку.

Атлас містить різномасштабні однокольорові карти, на яких за одиницю картографування прийнято адміністративний район і область. Це створило для його авторів ряд додаткових ускладнень у розробці змісту карт та їх оформленні. З метою розвантаження карт на них не вказано центри адміністративних районів та їх назви. Тому, користуючись атласом, необхідно застосувати карту-вкладку, де зазначено межі, центри і назви районів.

В атласі вміщені карти, що характеризують сільськогосподарські зони західних областей УРСР, населення, загальний стан виробництва, механізації, хімізації, розміщення підприємств по переробці продуктів сільськогосподарського виробництва. Майже всі вони містять по два і більше економічних показники.

Дуже цінні за змістом карти, що відображають поширення окремих культур і галузей тваринництва, де картограмою передано питому вагу посівів або виробництво продукції тваринництва на одиницю площі ріллі. Складною діаграмою фігурою (концентричні кільця) відтворюється врожайність окремих культур або зростання поголів'я тварин (за три-чотири роки). Величину показника передано розміром сектора кожного кільця, що дає можливість прослідкувати за динамікою розвитку кожного показника. Мета атласу - передати показники картографування в динаміці, що істотно відрізняє його від багатьох інших.

Всі показники, як правило, стосуються як адміністративних районів (основна карта), (карта-врізка), так і західних областей України в цілому (врізка), що дає можливість порівнювати адміністративні райони не лише між собою, але й за середніми показниками області, до якої належить район. Іноді цьому заважає те, що межі груп картограм для одного й того самого відносного показника на основній і додатковій картах (за районами і областями) не збігаються.

Не можна порівнювати між собою і показники, які передано концентричними кільцями, тому що для основної і додаткової карт (показники за районами та областями) взято різні вихідні дані.

Проаналізовані картографічні твори збагатили теорію і практику радянської картографії і створили фундамент для дальшого розвитку картографування сільського господарства Української РСР.

Нові завдання в галузі картографування сільського господарства випливають з постанов XXVI з'їзду КПРС. Це в першу чергу стосується картографічного забезпечення проблем розвитку агропромислового комплексу, територіального і галузевого планування. В зв'язку з цим необхідно створювати системи карт рослинницьких і тваринницьких агропромислових комплексів різної спеціалізації й ступеня інтеграції, агропромислового районування та ін. Одне з невідкладних завдань картографії - розробка і складання атласу агропромислового комплексу Української РСР.

Р. А. Худяк

ОХОРОНА ПРИРОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Взаємодії людського суспільства і природного середовища завжди відігравали важливу роль в історичному процесі. В наш час ця проблема набула особливого значення. В умовах науково-технічної революції надзвичайно посилилось використання природних ресурсів, одночасно з цим виник ряд факторів, які негативно впливають на стан, збереження та примноження природних ресурсів. Все відчутнішим стає порушення позитивних взаємодій людини і природи.

В Радянському Союзі стоїть "...завдання історичної ваги: органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом"¹.

Протягом 60-70-х рр. партією і урядом було прийнято ряд постанов і рішень, спрямованих на забезпечення охорони природи. У червні 1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про охорону природи Української РСР, який був пізніше частково змінений і доповнений. За законом державній охороні підлягають земля, надра, водні ресурси, ліси, поклади і водоохоронні лісо-смуги, зелені насадження, курортні місцевості, рідкісні і визначні природні об'єкти, заповідники та заказники, тваринний і рослинний світ, атмосферне повітря та інші природні багатства.

В 1968 р. було створено Державний комітет Ради Міністрів УРСР по охороні природи, на який покладено обов'язки здійснювати контроль за виконанням законів, рішень партії та уряду про охорону природи та за раціональним використанням природних багатств республіки, пізніше були створені спеціальні органи охорони та державні інспекції міністерств і відомств.

У Радянській державі охорона природи здійснюється на наукових засадах, комплексно. У вересні 1972 р. була прийнята постанова Верховної Ради СРСР "Про заходи по дальшому поліпшенню охорони природи і раціональному використанню природних ресурсів". "Верховна Рада СРСР підкреслює, - вказується в постанові, - що досягнення науково-технічної революції і потужна база нашої індустрії дають можливість в умовах соціалістичного господарювання розумно користуватися всіма природними багатствами, успішно розв'язувати історично важливе завдання - нейтралізувати шкідливі для природи й людини побічні явища господарської діяльності". В постанові було накреслено заходи по забезпеченню комплексного використання природних ресурсів та впровадженню технологічних процесів, що виключатимуть наявність шкідливих відходів².

Важливе значення мала також постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1972 р. "Про посилення охорони природи та поліпшення використання природних ресурсів". Нею ряд відповідних міністерств зобов'язувався забезпечувати суворе дотримання колгоспами, радгоспами та іншими підприємствами, а також громадянами правил використання хімічних засобів захисту рослин.

На значенні проблеми охорони навколишнього середовища наголошував у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л.І.Брежнев: "Вживаючи заходів для прискорення науково-технічного прогресу, треба зробити все, щоб він поєднувався з хазяйським ставленням до при-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с.65.

² Радянська Україна, 1972, 21 вересня.

родних ресурсів, не був джерелом небезпечного забруднення повітря і води, виснаження землі... Не тільки ми, а й наступні покоління повинні мати можливість користуватися всіма благами, які дає прекрасна природа нашої Батьківщини"³.

Творчо розвиваючи ленінські ідеї про раціональне використання природних ресурсів та дбайливе ставлення до навколишнього середовища, КПРС розглядає охорону природи як важливе державне завдання. Політика Радянської держави в справі охорони навколишнього середовища законодавчо закріплена у Конституції СРСР та конституціях союзних республік. "В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, - говориться в статті 13 Конституції УРСР, - в Українській РСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину"⁴.

В державні плани розвитку народного господарства СРСР та союзних республік починаючи з 1975 р. включасться розділ "Охорона природи і раціональне використання природних ресурсів". Вказуючи на всезростаючі витрати в десятій п'ятирічці на природоохоронні заходи, Л.І.Брежнєв у Звітній доповіді XXV з'їзду КПРС зазначав: "...в міру розвитку народного господарства, зростання міст і промислових центрів дедалі більше коштів вимагатиме збереження навколишнього середовища, - тільки в нинішній п'ятирічці на це виділяться 11 мільярдів карбованців. І ця сума буде збільшуватись"⁵. Витрати на охорону природи в УРСР за дев'яту п'ятирічку становили 2,1 млрд. крб.

В десятій п'ятирічці, як зазначено у Звіті Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, "затрати на захист повітряного і водного басейнів, рослинного і тваринного світу, створення нових лісових масивів, меліорацій, поліпшення заповідної справи... досягли 4,3 мільярда карбованців"⁶.

Обсяг капіталовкладень на очистку повітря від забруднення шкідливими викидами промислових підприємств та транспорту за дев'яту п'ятирічку в республіці збільшився у 1,5 раза. В результаті діяльності органів охорони природи за дев'яту п'ятирічку введено в дію понад 1500 установок для очищення шкідливих викидів в атмосферу, вивезено за межі міст понад 250 підприємств і цехів⁷.

Так, у Запоріжжі в 1971-1975 рр. на дев'яти великих заводах лише на заходи по охороні атмосфери було витрачено 26 млн. крб. За цей час викиди в повітряний басейн міста шкідливих речовин скоротились на 29 тис. т на рік⁸. У Харкові в десятій п'ятирічці заплановано вжити комплекс заходів по охороні атмосферного повітря на суму 14,5 млн. крб. За три роки п'ятирічки збудовано і введено в дію 762 нових, реконструйовано понад 900 існуючих пиловоловуючих та газоочисних споруд, закрито 68 котелень, що працю-

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с.65-66.

⁴ Конституція (Основний Закон) Української РСР. К., 1978, с.9.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с.48.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с.12.

⁷ Рідна природа, 1975, № 3, с.3.

⁸ Балацкий О.Ф. Экономика чистого воздуха. Киев, 1979, с.248.

вали на твердому паливі, та ін. Все це дозволило зменшити забруднення повітря більш як на 20%⁹. В цілому ж за десяти п'ятирічку в республіці збудовано близько 4 тис. пилогазоочисних установок¹⁰.

Надзвичайно важливою проблемою є збереження і раціональне використання водних ресурсів. В республіці протягом дев'ятої п'ятирічки споруджено понад 650 комплексів водоочисних споруд, 260 систем оборотного водопостачання, що дозволило очищати 85% забруднених стоків¹¹. Протягом дев'ятої п'ятирічки було введено в дію очисні споруди в Києві, Харкові, Донецьку, Кіровограді, Ворошиловграді, Житомирі, Полтаві, Івано-Франківську та ін. У зонах таких індустріальних районів, як Северодонецький, Лисичансько-Рубіжанський, Дніпродзержинський, санітарний стан водоймищ стабілізувався і навіть з ряду показників поліпшився¹².

Тільки за 1971-1975 рр. потужність очисних споруд у республіці збільшилась на 34%. Затрати на відновлення водних ресурсів за останні роки ростуть швидше, ніж загальні капіталовкладення і національний доход. Наприклад, у десятій п'ятирічці капіталовкладення у відновлення водних ресурсів УРСР намічено збільшити порівняно з попередньою п'ятирічкою на 70%, тоді як національний доход за ці роки збільшиться на 22-25%¹³. Це дало змогу на кінець десятиї п'ятирічки зекономити понад 68% свіжої води в промисловому виробництві і очищати 91% забруднених стоків, що набагато більше, ніж на початку п'ятирічки¹⁴.

Велика увага приділялась охороні малих річок, водоймищ, будівництву ставків і водосховищ. За останнє десятиріччя в республіці споруджено 317 водосховищ і ставків, відрегульовано 13 тис. км русел річок, укріплено близько 400 км берегів, збудовано 2 тис. км захисних дамб, здійснено водозахисні лісонасадження на площі понад 160 тис. га, залужено понад 1 млн. га землі¹⁵.

Протягом дев'ятої п'ятирічки завдяки всенародній підтримці почину депутатів місцевих Рад Доцецької області в сільськогосподарський оборот додатково було залучено 250-300 тис. га земель¹⁶. Яскравим прикладом раціонального використання землі характеризувався на сесії Верховної Ради СРСР у вересні 1972 р. досвід київських будівельників, що створили на ділянках намитих пісків житлові масиви Русанівка, Березняки та Оболонь.

У дев'ятій п'ятирічці було рекультивовано і передано для господарського використання 44 тис. га, а за два роки десятиї п'ятирічки - понад 25 тис. га порушених земель¹⁷.

Зрошуваних і осушуваних земель в десятій п'ятирічці введено в експлуатацію 1,2 млн. га¹⁸.

⁹ Рідна природа, 1979, № 2, с.8.

¹⁰ Радянська Україна, 1981, 7 січня.

¹¹ Рідна природа, 1975, № 3, с.3.

¹² Там же, № 4, с.12.

¹³ Использование и охрана водных ресурсов. Киев, 1979, с.15, 18.

¹⁴ Радянська Україна, 1981, 7 січня.

¹⁵ Там же, 1980, 27 листопада.

¹⁶ Там же, 1978, 13 липня.

¹⁷ Там же,

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с.30.

Водночас, як зазначено у Звіті Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, "...необхідно посилити контроль за відведенням земель під будівництво, своєчасно проводити рекультивацию відпрацьованих ділянок, тобто всіляко берегти й примножувати сільськогосподарський земельний фонд"¹⁹.

В республіці планомірно велась робота по догляду за лісами та збільшенню лісонасаджень. Все це сприяло збереженню фауни і флори лісів, примноженню корисних та мисливських птахів і звірів, а також насаджень. Лише протягом дев'ятої п'ятирічки лісонасадження збільшилися на 560 тис. га. Внаслідок цього питома вага площі, зайнятої лісами в республіці, збільшилась з 13,2% у 1961 р. до 14,8% у 1973 р.²⁰ Тисячі гектарів лісу було насаджено на берегах великих і малих рік, по ярах, балках і на пісках. Закладено нові поделісозахисні смуги.

Велике значення для охорони природи мали державні заповідники, призначені для збереження рослинного і тваринного світу на певних територіях, зокрема цінних та рідкісних видів рослин і тварин. Створено Український степовий, Канівський, Карпатський, Поліський, Ялтинський гірсько-лісовий державні заповідники та Державний заповідник Мис Март'ян. Значна увага приділялася збереженню пам'ятників природи, дерев-довгожителів, скель-валунів, печер, водних джерел, озер та ін. В республіці охороняються 106 пам'ятників природи республіканського і 2977 - місцевого значення.

Важливе значення для розвитку природоохоронної роботи в республіці мало обговорення цього питання в липні 1978 р. на сесії Верховної Ради Української РСР і прийняття постанови "Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС". В ній відзначаються досягнення в цій справі і особлива увага приділяється ліквідації недоліків в організації природоохоронної роботи, зокрема: нераціонального використання великих матеріальних й фінансових ресурсів, виділених державою на охорону природи, повільне впровадження на підприємствах водоочисних і пилогазоочисних споруд, значний рівень забруднення атмосфери автомобільним транспортом та ін.

Охорону природного середовища, зокрема повітря, ґрунтів, вод, покладено на органи санітарно-епідеміологічної служби Міністерства охорони здоров'я СРСР та органи державного санітарного нагляду, створені на підставі затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1973 р. "Положення про державний санітарний нагляд в СРСР". Головним завданням цих органів є здійснення контролю за проведенням санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на запобігання забрудненню навколишнього середовища, на оздоровлення умов праці, навчання, побуту і відпочинку населення, контроль за організацією і проведенням заходів, спрямованих на попередження різних захворювань.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 грудня 1972 р. передбачалася розробка науково-технічного прогнозу можливих змін у біосфері на 20-30 років. Згідно з нею у 1973 р. було створено міжвідомчу науково-технічну раду з проблем комплексної охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів при Державному комітеті СРСР по науці і техніці. В УРСР подібна Рада діє з 16 січня 1974 р. при Державному

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с.31.

²⁰ Рідна природа, 1975, № 3, с.3.

комітеті УРСР по охороні природи. Зазначені постанови сприяли реорганізації управління науковими дослідженнями проблем охорони природи в системі академічних установ. У складі Академії наук СРСР створена наукова Рада з проблем біосфери, подібна Рада діє при Президії АН УРСР. В десятій п'ятирічці колективи більш як двохсот наукових установ республіки виконували десять великих природоохоронних програм, зокрема щодо використання і охорони річок Дніпра і Дністра, природних ресурсів Донбасу, Карпат та інших регіонів України, а також брали участь у міжнародних дослідженнях, здійснюваних за програмою ЮНЕСКО "Людина і біосфера".

Активну діяльність по охороні природи проводило Українське товариство охорони природи, створене за рішенням уряду республіки в 1946 р. Статут його було затверджено у жовтні 1973 р. На початок 1976 р. у Товаристві налічувалося близько 10 млн. членів, об'єднаних у 54 тис. первинних, 617 міських і районних організацій²¹. Члени товариства брали активну участь в озелененні міст і сіл, посадках лісу, створювали громадську інспектуру та пости контролю за виконанням закону про охорону природи. На сторожі природи в республіці стояли 66 тис. громадських інспекторів, близько 40 тис. постів контролю за роботом очисних споруд, чистотою водоймищ та повітря²². При Товаристві охорони природи працювало вісім секцій: охорони ґрунтів, водоймищ, атмосферного повітря, лісів і зелених насаджень, охорони та збагачення тваринного світу і рибних запасів, охорони пам'ятників природи, янцзяка секція. За активною участю секції охорони ґрунтів введено до сівозміну понад 60 тис. га раніше не використовуваних земель. Одна з найбільших і найактивніших секцій - янцзяка, що охоплювала понад 3 млн. ґрунтів природоохоронців. Вона вела велику виховну, агітаційно-масову і практичну роботу серед підростаючого покоління. В 1980 р. 60 тис. первинних організацій товариства об'єднували вже понад 12 млн. чоловік - майже чверть населення нашої республіки²³. В 1980 р. у республіці діяли близько 54 тис. громадських інспекторів, майже 27 тис. постів громадського контролю, 3700 студентських дружин, понад 13 тис. "голубих" і 34 тис. "зелених" патрулів²⁴. Товариство проводило значну пропагандистську роботу. В обласних центрах, багатьох містах і селах в 1975 р. працювало 86 народних університетів природи, в яких навчалось понад 25 тис. чоловік²⁵. В 1980 р. у республіці вже був 271 народний університет природи, в яких навчалось близько 60 тис. слухачів²⁶.

Дальше посилення природоохоронної роботи, як зазначено у Звіті Центрального Комітету Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України, є важливим завданням партійних, радянських і господарських органів. "Треба, щоб у кожному місті і районі, в кожній області і галузі були розроблені комплексні, розраховані на перспективу заходи по охороні й оздоровленню зовнішнього середовища, здійснення яких повинно бути під постійним контролем партійних, радянських і господарських органів"²⁷.

²¹ Правовая охрана природы в СССР. М., 1976. с.275.

²² Рідна природа, 1976, № 1, с.17.

²³ Там же, 1980, № 1, с.12; № 2, с.4.

²⁴ Там же, 1980, № 1, с.13.

²⁵ Там же, 1976, № 1, с.17.

²⁶ Там же, 1980, № 2, с.4.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 37.

Ленінські ідеї охорони природи широко пропагують республіканські, обласні та районні газети. Лише протягом 1975 р. в них опубліковано понад 30 тис. кореспонденцій з відповідної тематики, постійно ведеться передача на природоохоронні теми по радіо і телебаченню. В результаті щорічних республіканських конкурсів на краще висвітлення природоохоронної теми в пресі були відзначені газети "Сільські вісті", "Робітнича газета", "Радянська Україна", "Радянська Житомирщина", "Зоря" (Дніпропетровськ), "Деснянська правда" (Чернігів) та журнали "Під прапором ленінізму", "Перець".

В 1976 р. відбувся VI з'їзд Українського товариства охорони природи. На з'їзді були розглянуті актуальні питання посилення громадського контролю за виконанням закону про охорону природи та накреслено конкретну програму дальшого розгортання роботи товариства щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища в світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

Партія і уряд високо оцінили вклад природолюбів-охоронців природи. За великі заслуги у збереженні та раціональному використанні природних ресурсів велику групу працівників державної природоохоронної служби, активістів республіканських товариств охорони природи, мисливців та рибалок було нагороджено Почесними Грамотами і Грамотами Президії Верховної Ради УРСР.

У 60-70-х рр. Радянський Союз підписав ряд міжнародних договорів, що певною мірою стосуються охорони природи. В 1963 р. укладено договір про заборону використання ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, а також підписана угода між СРСР та США про невведення в космос об'єктів з ядерною зброєю. В 1972 р. відбулась Стокгольмська конференція з питань охорони навколишнього середовища, на якій за участю СРСР та інших соціалістичних країн була прийнята програма ООН з охорони навколишнього середовища. В 1973 р. майже 70 країн підписали конвенцію про попередження забруднення морських вод суднами, які випускають шкідливі речовини в море. Конвенція оголосила Середземне, Балтійське, Чорне, Червоне моря та Персидську затоку захисними зонами. В 1974 р. Радянський уряд виступив з проектом конвенції, яка передбачала прийняття державами світу зобов'язань ні за яких обставин не вдаватись до будь-яких заходів впливу на природне середовище у воєнних цілях.

Українська СРСР внесла значний вклад у діяльність міжнародних організацій, беручи участь у спеціалізованих установах ООН, що займаються і питаннями охорони природи, зокрема в Міжнародному агенстві по атомній енергії, Всесвітній метеорологічній організації та ін. Делегація УРСР також брала участь в загальноєвропейській нараді по співробітництву в сфері охорони навколишнього середовища, скликаній під егідою європейської економічної комісії ООН у Женеві в 1979 р. В привітанні учасникам цієї наради Л.І.Брежнев відзначав, що наша країна не тільки здійснює широку програму по охороні природи і раціональному використанню її багатств у себе в країні, а й активно співробітничав з іншими країнами в справі охорони навколишнього середовища. Вона й надалі буде всіляко сприяти взаємовигідному співробітництву країн по охороні навколишнього середовища²⁸.

Результативна діяльність по охороні природи в СРСР обумовлюється основними принципами радянської природоохоронної політики. Це насамперед виняткове право власності держави на землю, її надра, води, ліси. Охорона

²⁸ Правда, 1979, 14 листопада.

природи в СРСР — загальнодержавне завдання, справа всього народу. Основною метою природоохоронної роботи є збереження природного середовища для нинішнього та майбутніх поколінь.

Успішному здійсненню відповідних завдань сприяє дотримання принципу поєднання науково-технічного прогресу з добайливим ставленням до природи, планування комплексних природоохоронних заходів, міжнародна кооперація в справі охорони природи.

Про всезростаючу увагу Комуністичної партії і Радянського уряду до цієї глобальної проблеми сучасності свідчать матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Питання охорони природи і раціонального використання природних ресурсів розглядаються поряд з важливішими економічними і соціальними завданнями розвитку країни. "Актуальність цих завдань, — говориться в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л.І.Брежнєва, — зв'язана з тим, що йдеться про багатства, які не можна поновити. За їх правильне, добайливе використання ми несемо відповідальність не тільки перед нинішнім, але й перед майбутніми поколіннями. І про це ніхто не вправі забувати"²⁹.

Завдання по охороні природи на ближче десятиліття визначені в "Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981-1985 роки і на період до 1990 року", де в розділі "Охорона природи" накреслені конкретні заходи по збереженню, примноженню і раціональному використанню природних багатств.

С. В. Кульчицький

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ КАРТОГРАФУВАННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ І ТОРГІВЛІ НА УКРАЇНІ В 30-50-ті рр. XIX ст.

Соціально-економічний розвиток України в період кризи феодално-кріпосницької системи та зростання капіталістичних відносин ще не були предметом спеціального історико-географічного дослідження. Запропонована читачеві стаття має на меті розробку важливої частини цієї проблематики — розвиток міст промисловості і торгівлі, зародження робітничого класу, становлення капіталістичного укладу. Це завдання значною мірою полегшується введенням у науковий обіг опрацьованих в територіальному аспекті статистичних даних у монографіях І.О.Гуржія, Т.І.Дерев'янкіна, Л.Г.Мельника, О.О.Нестеренка, І.С.Слабєва та ін.¹

Наведені цими авторами статистичні дані в основному не мають систематичного характеру, не охоплюють усієї території України, а тому не можуть бути використані картографом. До того ж дореформена статистика промисловості вимагає спеціального опрацьовання: в різних джерелах враховувалось неоднакове число підприємств, через що дані часто не збігаються. Критеріїв

²⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с.49.

¹ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Гуржій І.О. Народження робітничого класу України. К., 1958; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. К., 1962; Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. К., 1960; Мельник Л.Г. До історії формування пролетаріату на Україні. К., 1977; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ремесло і мануфактура. К., 1959 ч.І.; Слабєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). К., 1965.

їх відбору не було: одні дослідники брали тільки більш-менш великі, інші вказували і на дрібні підприємства.

В основу дослідження покладено статистичні дані про стан промисловості в губерніях України в другій половині 40-х рр. XIX ст. Опубліковані в монографії О.О.Нестеренка "Розвиток промисловості на Україні" (ч.1) погуберниські статистичні таблиці з відомостями про розміщення підприємств і обсяг виробництва у грошовому вимірі наводяться за різні роки: 1845 р. (по п'яти губерніях), 1846 р. (по двох) і 1848 р. (по двох губерніях). Цей невеличкий розрив для досліджуваного періоду особливого значення не має.

Більш істотні інші недоліки опублікованого О.О.Нестеренком статистичного матеріалу. Зокрема, дані по гуральнях у трьох таблицях відсутні, в одній їх подано по галузі в цілому. По Одеському градоначальству дані взагалі відсутні, а по Керч-Єнікольському наведено з різних джерел три окремі таблиці, дані двох з яких частково збігаються. Для усунення недоліків і виправлення становища довелося залучити додаткові джерела – по галузях промисловості і окремих губерніях².

При користуванні дореформеною статистикою виникає проблема її критичного переосмислення. Зокрема, дані, що введено до наукового обігу з різних архівних першоджерел О.О.Нестеренком та І.О.Гуржієм, інколи дещо збігаються, але частіше різняться. Наприклад, у Катеринославській губернії за 1848 р. О.О.Нестеренко налічує 260 підприємств з обсягом виробництва 1103 тис. крб., а І.О.Гуржій – 67 з випуском продукції 363 тис. крб.³

Неспівставні іноді й дані по губерніях, наведені одним і тим же автором. Відомо, наприклад, що однією з найбільш розвинутих у промисловому відношенні губерній була Полтавська, а найменш – Таврійська. Проте за даними, опублікованими О.О.Нестеренком, у Полтавській губернії налічувалось 163 підприємства, а в Таврійській – 535⁴. Пояснення в обох випадках однакове: у статистиків дореформеної епохи не було критерію відбору підприємств. Для того щоб одержати співставні дані про рівень промислового розвитку в окремих губерніях, необхідно аналізувати стан різних галузей за однакоvim критерієм.

Критерієм величини підприємства найдоцільніше взяти мінімальний річний обсяг виробництва в 10 тис. крб. сріблом. Всі заклади з меншим обсягом виробництва – а їх величезна більшість – не увійдуть до підрахунку. Великі заводи, фабрики і мануфактури доцільно диференціювати за трьома групами: від 10 до 50 тис. крб., від 50 до 100 тис. крб. і понад 100 тис. крб. Підприємств третьої групи налічувалося небагато, а в деяких губерніях їх взагалі не існувало.

Скільки галузей промисловості можна показати на карті без її переважання? Очевидно, не більше десяти. Тому слід відмовитися від показу ванняних і деревообробних заводів, цегельні і гут, олійниць, тютюнових фабрик і млинів. Підприємства цих галузей були переважно дрібними. Існували, прав-

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. СПб., 1862, 1864, 1866, т.1-3; Сборник сведений о Подольской губернии. Каменец-Подольск, 1862, вып. 3; Шмидт А. Материалы по географии и статистике России. Херсонская губерния. СПб., 1893; Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. СПб., 1862; Фундуклей И.И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852, ч.1-3; Дерев'якин Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. К., 1960.

³ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. с.16; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні, ч.1, с.478.

⁴ Там же, с.468,481.

да, поодинокі великі мануфактури, заводи і фабрики, проте не вони створювали основу перелічених галузей. Ми відмовляємося також від показу на карті вовномийок, хоч з іншої причини. Це були великі мануфактури, але їх не можна назвати промисловими у справжньому розумінні слова. Вони являли собою підприємства первинної обробки вовни і розміщувалися або в поміщицьких маєтках, які спеціалізувалися на вівчарстві, або, якщо ними володіли купці, — у великих містах. На відміну від інших галузей переважна частина продукції вовномийок припадає на сировину. Отже, обсяг виробництва як критерій величини підприємств тут застосовуватися не може.

Для показу на карті відібрано десять галузей промисловості. Вони перелічені в тому самому порядку, як будуть названі в погубернському переліку (додаток № I):

- 1 - суконні мануфактури;
- 2 - цукрові і рафінадні заводи;
- 3 - гуральні;
- 4 - саловарні, миловарні і свічкові заводи;
- 5 - шкіряні підприємства;
- 6 - селітроварні;
- 7 - фарфоро-фаянсові мануфактури;
- 8 - заводи по виплаці й обробці металів;
- 9 - папірні;
- 10 - вугільні копальні.

Перші п'ять галузей пов'язані з сільським господарством. Вони були найрозвинутішими на Україні. Усі інші, за винятком вуглевидобутку, обробляли природну сировину. Розвиток їх в дореформений період був незначний.

Великі підприємства вказаних галузей промисловості, які рекомендуються для відтворення на карті, по окремих губерніях розподіляються так:

Губернія	Всього великих підприємств по 10 галузях	В тому числі з річним обсягом виробництва (в крб. сріблом)		
		від 10 до 50 тис.	від 50 до 100 тис.	понад 100 тис.
Катеринославська	27	23	3	1
Волинська	11	10	—	1
Київська	73	59	4	10
Подільська	26	22	3	1
Полтавська	20	18	2	—
Таврійська	9	7	2	—
Харківська	35	31	2	2
Херсонська	12	6	2	4
Чернігівська	41	36	1	4
По Україні	254	212	19	23

Значними центрами виробництва сукна були Дунаївці і Клинці, в саловарній, миловарній і свічковій промисловості — Харків, Київ, Бердичів, Миколаїв, Близаветград і Одеса, в шкіряній — Київ, в обробці металів — Київ і Одеса.

В дореформеній Україні підприємства розташовувалися в основному в селах, слободах і навіть на хуторах. Галузі промисловості, пов'язані з переробкою продуктів поміщицького господарства, майже повністю розміщувалися в сільській місцевості (гуральні, цукроварні, броварні тощо). Тільки галузі, пов'язані з обробкою продуктів тваринництва, які призначались в основному на експорт, концентрувалися переважно у містах (шкіряна, саловарна, мило-

варна, вовноийна галузі тощо). В 1846 р. у губернському місті Чернігів налічувалось тільки три підприємства, які разом виробляли продукції на 6,4 тис. крб., у повітових і позаштатних містах їх працювало 69 з обсягом продукції 98,7 тис. крб. В той же час у сільській місцевості Чернігівщини було 166 підприємств, переважно порівняно великих, і вони виробили продукції на 1828,5 тис. крб., тобто в 17 разів більше. В сільській місцевості України вироблялося майже три чверті промислової продукції⁵.

Розвиток дореформеної промисловості характеризувався насамперед двома важливими процесами: по-перше, поступовим зменшенням питомої ваги поміщицьких підприємств, заснованих на малопродуктивній праці кріпаків, і зростанням частки купецьких, капіталістичних за своєю природою підприємств; по-друге, перетворенням технічної бази підприємств мануфактурного типу, запровадженням у виробництво машин. Зважаючи на характер наявних статистичних матеріалів, картографічна інтерпретація цих процесів можлива на прикладі двох найбільш розвинутих на Україні галузей промисловості – суконної і цукрової. Розглянемо динаміку перетворення соціальної природи суконних мануфактур⁶:

Губернія	1814 р.			1859 р.		
	Всього ману-фактур	З них		Всього ману-фактур	З них	
		поміщицьких	купецьких		поміщицьких	купецьких
Волинська	17	6	11	42	2	40
Катеринославська	1	1	-	1	1	-
Київська	10	6	4	8	7	1
Подільська	11	11	-	65	1	64
Полтавська	3	2	1	10	7	3
Таврійська	-	-	-	1	-	1
Харківська	4	3	1	12	7	5
Херсонська	1	1	-	15	1	14
Чернігівська	6	5	-	18	4	14
По Україні	53	35	18	172	30	142

Отже, в цілому по Україні при загальному більш ніж триразовому зростанні суконних мануфактур кількість поміщицьких знижувалась. Ця закономірність простежується особливо наочно в губерніях, які були основними районами суконного виробництва.

Цукроварні на Україні почали виникати в другій половині 20-х рр. XIX ст. В основному вони будувалися в поміщицьких маєтках, спочатку дуже примітивні, згодом досконаліші.

За технологією виробництва цукроварні поділялися на вогневі і парові. Перші можна вважати прикладом мануфактурного виробництва, а другі – фабрично-заводського. Динаміка розвитку цукроварень представлена нижче⁷:

⁵ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України, с.16.

⁶ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., с. 194-195; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст., с. 107; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні, ч. I, с. 276, 281.

⁷ Вільсон И. Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России. СПб., 1869, с. 302; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст., с. 39.

Губернія	Сезон 1848/49 р.			Сезон 1860/61 р.		
	Всього заводів	В тому числі		Всього заводів	В тому числі	
		вогне-вих	паро-вих		вогне-вих	паро-вих
Волинська	12	10	2	7	3	4
Київська	67	55	12	74	12	62
Подільська	37	33	4	32	8	24
Полтавська	17	17	-	19	13	2
Харківська	24	24	-	31	23	18
Чернігівська	26	26	-	66	56	10

Розвиток промисловості супроводжувався зростанням кадрів, концентрацією робочої сили на великих підприємствах, неухильним зростанням питомої ваги вільнонайманої праці, поступовим формуванням у передпролетаріату дореформеної епохи рис і якостей, властивих робітничому класу. Як підкреслював В.І.Ленін, "Велика машинна індустрія не могла б так швидко розвинутися в пореформений період, якби позаду неї не стояла довга епоха підготовки робітників мануфактур"⁸.

Формування промислового пролетаріату можна відбити картографічно. Для цього скористаємося даними І.О.Гуржія, на жаль, неповними (відсутні відомості по Таврійській губернії, по горілчаній і гірничій галузях промисловості)⁹:

Губернія	Кількість робітників		
	1825 р.	1846 р.	1860 р.
Катеринославська	457	1857	5439
Волинська	4877	5777	5130
Київська	3164	10337	32135
Подільська	847	2396	3907
Полтавська	1590	3905	8335
Чернігівська	2994	8139	12257
Харківська	923	10742	12120
Херсонська	662	3591	5431

За підрахунками К.Пажитнова, напередодні реформи 1861 р. у горілчаній промисловості працювало близько 25 тис., а в гірничій - 5 тис. чоловік¹⁰. Якщо врахувати також, що дореформена статистика відносила до промислових підприємств деякі ремісничі артілі, то, на думку І.О.Гуржія, число робітників треба зменшити принаймі на 15 тис. чоловік¹¹. Отже, у промисловості України у дореформені часи було зайнято близько 100 тис. чоловік (відсутність даних по Таврійській губернії не має істотного значення через надзвичайно низький рівень її промислового розвитку).

Поділ на вільнонайманих і кріпосних є основним для характеристики складу робітників дореформеної епохи. Такі узагальнюючі дані по окремих територіях в літературі відсутні навіть на час реформи. І.О.Гуржій зазначав, що у 1860 р. у поміщиків крім гуралень і цукроварень було 92 підприємства інших галузей промисловості і понад 7 тис. кріпосних робітників (останній показник розглядається ним в розрізі галузей і губерній). Якщо взяти до уваги, що в цукровій промисловості тільки третина робітників була вільнонайманою, можна розрахувати, користуючись даними І.О.Гуржія¹²,

⁸ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.3, с. 406.

⁹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України, с. 97.

¹⁰ Пажитнов К. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1925, с. 28.

¹¹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України, с.98.

¹² Там же, с.102-103.

таке співвідношення по губерніях (горілчана, гірнична і деякі інші другорядні галузі не входять у підрахунок):

Губернія	Всього ро- стників	В тому числі кріпаків
Волинська	4585	1760
Київська	31967	20312
Полтавська	3742	3016
Подільська	3817	1705
Чернігівська	11745	5818
Харківська	8937	4560
Катеринославська	2485	-
Херсонська	4607	70

Істотний інтерес становить галузевий розподіл працюючих у промисловості України напередодні реформи 1861 р. Ці дані підраховані І.О.Гуржієм¹³ (без горілчаної, гірничої і деяких другорядних галузей). Нижче подано цифрові пари по кожній губернії. Перша цифра в них - номер галузі, прийнятий в цій картографічній розробці, а друга - кількість працюючих.

Волинська губернія		Київська губернія	
1 - 687	7 - 242	1 - 1423	7 - 177
2 - 1196	8 - 628	2 - 28531	8 - 918
4 - 79	9 - 238	4 - 177	9 - 150
5 - 61	Всього - 4585	5 - 261	Всього - 31967
Подільська губернія		Полтавська губернія	
1 - 626	8 - 101	1 - 1833	6 - 2819
2 - 2519	9 - 26	2 - 2707	7 - 41
4 - 140	Всього - 3817	4 - 190	8 - 179
5 - 46		5 - 95	Всього - 8742
Чернігівська губернія		Харківська губернія	
1 - 4168	7 - 137	1 - 1110	7 - 36
2 - 6300	8 - 124	2 - 4457	8 - 156
4 - 119	9 - 377	4 - 315	9 - 231
5 - 154	Всього - 11745	5 - 18	Всього - 8937
		6 - 238	
Катеринославська губернія		Херсонська губернія	
1 - 76	7 - 12	1 - 87	7 - 10
4 - 1046	8 - 439	4 - 255	8 - 311
5 - 72	Всього - 2485	5 - 63	Всього - 4607

Примітка: В Херсонській губернії 3513 працюючих було зайнято на вівномийках.

На карту треба нанести основні центри ярмаркової торгівлі і шляхи сполучення. Кількість великих ярмарків наприкінці 50-х рр. XIX ст. дорівнювал по окремих губерніях¹⁴:

Волинська - 149	Чернігівська - 207
Київська - 125	Харківська - 469
Подільська - 56	Катеринославська - 384
Полтавська - 389	Херсонська - 88
	Таврійська - 86

Найбільшими центрами ярмаркової торгівлі були Харків, Полтава, Кролевець, Ромни, Суми, Єлизаретград, Одеса, Бердичів, Київ, Катеринослав, Ніжин, Стародуб, Кременчук¹⁵.

¹³ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України, с. 105.

¹⁴ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні, с. 86.

¹⁵ Бунге Н.Х. Разбор сочинений И.Аксакова. Киев, 1859, с.99.

Основні ґрунтові дороги¹⁶:

Петербург-Чернігів-Київ-Брацлав-Одеса; Київ-Житомир-Дубно-Радзівилів; Київ-Чернігів-Курськ; Москва-Орел-Нижин-Житомир-Дубно-Радзівилів; Орел-Курськ-Харків-Полтава-Кременчук-Одеса; Могилів (Білоруський)-Житомир-Бердичів-Тульчин-Одеса; Балта-Дубосари-Скуляни.

Основні чумацькі шляхи¹⁷:

Подільська губернія - Балта-Одеса; Умань-Криве Озеро-Одеса; Київська губернія-(с. Торговиця)-Ольвіополь-Одеса; південні повіти Київської губернії - Новоукраїнка-Одеса; Кременчук-Слизаветград-Одеса; Кременчук-Нікополь-Перекоп-Крим; Катеринославська губернія-(с. Перещепине)-Павлоград-Горіхів-Крим; Ново-московськ-Катеринослав-Нікополь-Одеса.

Основні експортні порти - Одеса, Таганрог.

Одна з найважливіших тем карти - урбанізаційні процеси. В пореформеній Україні вони розвивалися повільно. В додатку 2 наводиться чисельність населення 118 міст - всіх адміністративних центрів губернського або повітового масштабу, а також переважної більшості так званих "заштатних" міст. Дані за 1825 р. взято з "Статистического изображения городов и посадов Российской империи по 1825 г." (Спб., 1826), за 1860 р. - з різних джерел, основним з яких є "Географическо-статистический словарь Российской империи" під ред. П.Семенова (Спб., 1862-1875, т.1-5). Чисельність населення у 1860 р. характеризуються діаметром зовнішнього пунсона, а динаміка зростання (або зниження) чисельності населення - кількістю зв'язків між внутрішнім і зовнішнім пунсонами міста.

Легенди:

Величина населених пунктів у 1860 р.:

- 1) менше 1 тис. жителів;
- 2) від 1 до 10 тис.;
- 3) від 10 до 50 тис.;
- 4) від 50 до 100 тис.;
- 5) понад 100 тис. жителів.

Зростання чисельності населення в містах за 1825-1860 рр.:

- 1) більш як у 2 рази;
- 2) в 1,5 - 2 рази;
- 3) менш як у 1,5 рази;
- 4) зниження чисельності населення.

Всі населені пункти, вказані у додатках 1-2, ідентифіковані за "Географическо-статистическим словарем Российской империи" під ред. П.Семенова (визначок становлять лише деякі хутори). У цій фундаментальній праці подано точні координати населених пунктів та їх становище відносно рік або інших населених пунктів. Оскільки на карті охарактеризовано розміри міст, буде логічно визначити на ту саму дату (1860 р.) кількість жителів у кожному населеному пункті. Пунсони всіх населених пунктів, крім міст, не будуть подвійними, тому що нема даних про динаміку населення в них.

¹⁶ Кудрявцев А.С. Очерки дорожного строительства в СССР. Дооктябрьский период. М., 1951, с.149.

¹⁷ Славсез І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України ХІІІ - першої половини ХІХ ст.).

ДОДАТОК I

Погубернський перелік найбільших промислових підприємств

Прийняті скорочення:

м. - містечко
п. - посад
пов. - повіт
с. - село
сел. - селище
сл. - слобода
хут. - хутір

На карті треба виділити шість типів населених пунктів:

1) центри генерал-губернаторств	4) інші міста
2) центри губерній	5) містечки, слободи, посади
3) повітові центри	6) села і хутори

Тип населеного пункту характеризується шрифтом. Чисельність населення за станом на 1860 р. по містах подано в додатку 2, по містечках і селах - в дужках після їх назви у додатку I.

Підприємства в даному населеному пункті охарактеризовано за розмірами виробництва: від 10 до 50 тис. крб. сріблом на рік - група I, від 50 до 100 тис. крб. - група II, понад 100 тис. крб. - група III.

№	Населений пункт	Порядковий номер галузі промисловості										
		I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
<u>Волинська губернія</u>												
1	Житомир											I
2	м. Дубно		I									I
3	м. Славути Заславського пов. (4013)	III									I	I
4	м. Шепетівка Заславського пов. (2791)		I									
5	м. Рожиче Луцького пов. (957)	I										
6	м. Баранівка Новоград-Волинського пов. (1897)									I		
7	м. Любар Новоград-Волинського пов. (7102)											
8	м. Гоша Острозького пов. (705)	I										
<u>Катеринославська губернія</u>												
1	Катеринослав	I			II							I
2	с. Вищетарасівське Катеринославського пов. (близько 100)	I		I								
3	с. Іллінське Катеринославського пов. (520)				I							
4	сел. Красногорівка Катеринославського пов. (близько 1000)					I						
5	с. Покровське Катеринославського пов. (1511)				I							
6	Бахмут						II					
7	с. Михайлівка Бахмутського пов. (1510)					I						
8	с. Олександрівка Бахмутського пов. (близько 500)											I
9	Новомосковськ						I					
10	с. Єлизаветівка Новомосковського пов. (2253)							I				
11	м. Котовка Новомосковського пов. (2436)							I				
12	Олександрівськ								I			
13	с. Миколаївка Павлоградського пов. (4298)								I			
14	Павлоград								I			
15	Ростов-на-Дону								I	I		
16	хут. Поповський (Грушевські копальні) (близько 100)											III
17	Нахичевань								I			
18	Лисичанські казенні копальні (близько 100)											I

Продовження табл.

№	Населений пункт	Порядковий номер галузі промисловості									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
19	Луганський завод у Слов'яносербському пов. (9647)				I				II		
20	с.Червоний Кут Слов'яносербського пов. (1414)	I									
21	с.Штейндорф Слов'яносербського пов. (близько 1000)									I	
22	Таганрог				I						
<u>Київська губернія</u>											
1	Київ				III	III			I	III	
2	м.Бородянка Київського пов. (близько 1000)										
3	сл.Тригорівка Київського пов. (747)										
4	Бердичів										
5	м.Дзюнків Бердичівського пов. (2191)										
6	м.Самгородок Бердичівського пов. (2278)										
7	с.Турбов Бердичівського пов. (1511)										
8	с.Дибинці Богуславського пов. (близько 1000)										
9	с.Шамраївка Васильківського пов. (2280)									I	
10	с.Янківка Васильківського пов. (1775)										
11	м.Мокра Калигірка Звенигородського пов. (1457)										
12	с.Ольшовець Звенигородського пов. (3776)	I	I								
13	м.Ольшана Звенигородського пов. (2704)										
14	с.Почапінці Звенигородського пов. (1152)										
15	м.Шпола Звенигородського пов. (5490)										
16	с.Великі Прицьки Канівського пов. (1162)										
17	м.Корсунь Канівського пов. (4475)	I									
18	с.Півці Канівського пов. (374)										
19	с.Потік Канівського пов. (2703)										
20	с.Селище Канівського пов. (1035)										
21	м.Стеблів Канівського пов. (2793)	II									
22	м.Таганча Канівського пов. (близько 1000)				III						
23	с.Трошин Канівського пов. (707)										
24	м.Ходорів Канівського пов. (806)										
25	м.Шендерівка Канівського пов. (2386)										
26	с.Плесків Липовецького пов. (1379)										
27	с.Ситковці Липовецького пов. (1408)										
28	с.Ковшлівка Радомисльського пов. (близько 1000)										
29	м.Коростишів Радомисльського пов. (3894)	I									
30	м.Лабне Радомисльського пов. (2609)										
31	с.Пустоварня Сквирського пов. (1861)										
32	м.Ружин Сквирського пов. (2828)	I									
33	с.Бугаївка Таращанського пов. (607)										
34	с.Кашперівка Таращанського пов. (1849)										
35	м.П'ятигори Таращанського пов. (2503)										
36	с.Скибинці Таращанського пов. (1105)										

Продовження табл.

№	Населений пункт	Порядковий номер галузі промисловості									
		I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
16	с.Серебряні Могилівського пов. (до 100)		II								
17	м.Кам'янка Ольгопільського пов. (2763)			I	I						
18	Проскурів				I						
19	м.Миколаїв Проскурівського пов. (1848)		II								
20	м.Лунаївці Ушицького пов. (2333)		III								
21	м.Курилівці Ушицького пов. (2549)			I							
<u>Полтавська губернія</u>											
1	Полтава		I		I						
2	м.Веприк Гадяцького пов.(1870)		I					I			
3	м.Нарівка Костянтинівського пов. (3345)		I		I						
4	Кременчук				I					I	
5	с.Білікі Піски Лохвицького пов. (3128)		II		I						
6	с.Зуївці Миргородського пов. (3168)			I							
7	м.Хомутці Миргородського пов. (3378)		I								
8	с.Бркивці Переяславського пов. (2300)		I								
9	с.Попівка Пирятинського пов. (близько 100)		I								
10	м.Яготин Пирятинського пов. (1875)		II								
11	с.Гяшки Прилуцького пов.(2700)		I								
12	Ромни									I	
13	с.Коровинці Роменського пов. (3170)			I							
14	с.Пекарі Роменського пов.(468)			I							
15	с.Хоружівка Роменського пов. (3091)		I								
<u>Таврійська губернія</u>											
1	Бахчисарай				I	I					
2	Бердянськ		II		I	II	I				
3	Карасу-Базар					I	I				
4	Сімферополь					I					
5	с.Михайлівка Мелітопольського пов. (7573)				I						
<u>Харківська губернія</u>											
1	Харків					III	I			I	
2	сел.Артемівськ Харківського пов. (близько 1000)				I						
3	Бабаї Харківського пов.(1432)				I						
4	с.Велика Данилівка Харківського пов. (2279)				II						
5	хут. Волосковий Кут Харківського пов. (близько 100)				I						
6	с.Довжик Харківського пов. (1647)				I						
7	хут.Саржана Криниця Харківського пов. (близько 100)				I						
8	с.Стара Водолага Валківського пов. (979)									I	
9	Вовчанськ					I					
10	сл.Антонівська Вовчанського пов. (близько 1000)				I						
11	сл.Білий Колодязь Вовчанського пов. (близько 100)				I						
12	сл.Графська Вовчанського пов. (близько 500)				I						
13	сл.Миколаївка Вовчанського пов. (близько 1000)					I					

Продовження табл.

№	Населений пункт	Порядковий номер галузі промисловості									
		I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
14	сл. Старосалтів Вовчанського пов. (близько 100)			I							
15	Ізюм				I						
16	с. Буймир Лебединського пов. (944)	I		I							
17	м. Ворожба Лебединського пов. (5049)							I			
18	сл. Янськ Лебединського пов. (10225)				I						
19	м. Боромля Охтирського пов. (6004)			I							
20	с. Тростянець Охтирського пов. (2150)			I				I			
21	сл. Городище Старобільського пов. (2641)			I							
22	Суми				II	I					
23	сел. Бобрик Сумського пов. (близько 1000)	I									
24	с. Низи Сумського пов. (близько 1000)	I									
25	сл. Терни Сумського пов. (9300)		I								
26	сл. Товста Сумського пов. (6000)		I								
27	с. Улянівка Сумського пов. (2750)		I								
28	с. Хотень Сумського пов. (1778)		I					I			
29	Шосткінський пороховий завод (3548)							III			
<u>Херсонська губернія</u>											
1	Херсон				III	I					
2	Одеса			III					III		
3	Григоріополь				I						
4	Дубоссари				I						
5	Єлизаветград				II	I					
6	Миколаїв				II						
7	Траснополь				I						
8	м. Софіївка Олександрійського пов. (623)			I							
<u>Чернігівська губернія</u>											
1	с. Хукотки Чернігівського пов. (547)			I				III			
2	п. Лужки (5427)										
3	м. Ічня Борзенського пов. (6084)	I									
4	хут. Мокроусівка Городницького пов. (13)				I						
5	с. Волокітино Глухівського пов. (близько 1000)								I		
6	м. Дубровичи Глухівського пов. (2367)			I							
7	хут. Карачевський Глухівського пов. (близько 100)										I
8	с. Веприк Козелецького пов. (1870)				I						
9	м. Батурин Конотопського пов. (3563)										
10	хут. Варуковський Конотопського пов. (близько 50)				I						
11	хут. Волчок Конотопського пов. (близько 100)				I						
12	хут. Дмитрівський Конотопського пов. (близько 100)										I
13	с. Кошари Конотопського пов. (2995)			I							
14	с. Губанка Конотопського пов. (близько 100)										
15	Кролевець				I						
16	с. Клишки Кролевецького пов. (3635)			I	I						

Динаміка чисельності населення в містах України

Прийняті скорочення:

пов. - повітовий центр
губ. - губерньський центр
г.-губ. - центри генерал-губернаторств

Місто	Рік		Зростання чисельності (в %)
	1825	1860	
Азов	991	7379	745
Ананьїв (пов.)	близько 9 тис.	II 285	120
Балта (пов.)	5100	15 193	298
Бахмут (пов.)	4200	10 393	248
Бахчисарай	9100	10 732	118
Бердянчів (пов.)	близько 20 тис.	53 524	267
Бердянськ (пов.)	близько 1000	9531	в 9 разів
Берислав	1900	6811	358
Бобринець (пов.)	близько 7 тис.	9555	136
Богодухов (пов.)	9300	9461	102
Богуслав	7100	8944	126
Борзна (пов.)	6100	5938	97
Брацлав (пов.)	2100	5024	239
Балки (пов.)	7041	5942	84
Васильків (пов.)	5400	II 636	216
Верхньодніпровськ (пов.)	1010	3223	319
Вінниця (пов.)	4995	10 120	203
Вовчанськ (пов.)	4900	7901	161
Вознесенськ	близько 5 тис.	9010	180
Володимир-Волинський (пов.)	5017	6307	126
Гадяч	3500	7401	212
Гайсин (пов.)	2480	8953	361
Глухів (пов.)	4470	10 162	227
Городня (пов.)	II 150	3903	339
Григоріополь	2350	6403	272
Дубно (пов.)	10 570	7922	75
Дубоссари	4800	7207	150
Євпаторія (пов.)	II 150	7081	63
Єлизаветград (пов.)	9300	23 725	255
Житомир (губ.)	13 400	40 564	308
Заславль (пов.)	3940	8034	204
Звенигородка (пов.)	3750	II 775	314
Зеньків (пов.)	7019	9494	135
Золотоноша (пов.)	4340	6719	155
Ізюм (пов.)	5740	II 179	195
Кам'янець-Подільський (губ.)	6840	22 771	333
Канів (пов.)	3665	6844	187
Карасу-Базар	II 220	14 030	125
Керч-Єніколь	2180	19 360	888
Катеринослав (губ.)	8410	18 881	224
Київ (г.-губ.)	24 400	70 590	289
Кобеляки (пов.)	6620	9424	142
Ковель (пов.)	2600	3892	153
Козелець (пов.)	2880	4802	167
Ковтоп (пов.)	5590	9939	178
Костянтинград (пов.)	1600	3686	230
Кременець (пов.)	7090	12 585	177
Кременчук (пов.)	II 428	23 956	209
Кролевець (пов.)	6540	7273	111
Куп'янськ (пов.)	4700	5594	119
Лебедин (пов.)	10 880	13 747	119
Летичів (пов.)	2146	4284	200
Липовець (пов.)	3080	6240	204
Літин (пов.)	3510	6580	187
Лохвиця (пов.)	4900	7503	153
Лубни (пов.)	1970	3419	174
Луцьк (пов.)	5990	7135	119

Закінчення табл.

Місто	Рік		Зростання чисельності (в %)
	1825	1860	
Маріуполь	3675	5961	162
Мглин (пов.)	4750	8668	182
Мелітополь (пов.)	близько 5000	5282	104
Миколаїв	15 840	37 590	237
Миргород (пов.)	7380	8598	116
Могилів (пов.)	8148	10 696	130
Нахичевань	7510	16 130	215
Ніжин (пов.)	11 690	17 800	152
Нікополь	3400	7595	223
Нова Ушиця (пов.)	близько 2000	3654	183
Новгород-Сіверський (пов.)	6180	6715	109
Новоград-Водинський (пов.)	4130	8813	213
Новозибків (пов.)	3710	7498	202
Новомосковськ (пов.)	7920	10 255	129
Овідіополь	1110	3625	326
Овруч (пов.)	2255	5394	239
Одеса (г.-губ.)	40 652	120 000	296
Олександрія (пов.)	1570	7943	506
Олександрівськ (пов.)	1716	3729	217
Ольвінополь	1158	3625	313
Олешки (пов.)	2200	6526	297
Ольгополь (пов.)	1410	4933	353
Остер (пов.)	3358	4603	137
Острого (пов.)	8820	9409	107
Охтирка (пов.)	13 600	17 315	127
Очаків	1665	5303	318
Павлоград (пов.)	3951	9625	244
Перекоп (пов.)	4210	3397	81
Переяслав (пов.)	5420	9786	181
Пирятин (пов.)	2340	4412	188
Полтава (губ.)	10 556	28 501	270
Прилуки (пов.)	5330	10 481	180
Проскурів (пов.)	3040	6844	225
Радомисль (пов.)	2357	5070	215
Ровно (пов.)	4003	6402	160
Ромни (пов.)	3559	5642	158
Росто-на-Дону (пов.)	5236	24 650	471
Севастополь (губ.)	21 920	8218	37
Симферополь (губ.)	3672	18 295	498
Сквира (пов.)	3561	9248	232
Слов'янськ (пов.)	1974	3312	169
Слов'янськ	4081	10 225	251
Сосниця (пов.)	4362	5864	134
Старобільськ (пов.)	968	8164	843
Стародуб (пов.)	5670	12 474	220
Старокостянтинів (пов.)	5024	12 376	246
Суми (пов.)	9700	11 277	116
Сураж (пов.)	677	3784	559
Таганрог	8389	38 349	457
Тараша (пов.)	2814	8577	305
Тирасполь (пов.)	4479	10 316	230
Умань (пов.)	4744	13 725	289
Феодосія (пов.)	5545	8449	152
Харків (губ.)	17 424	50 301	289
Херсон (губ.)	8073	33 957	420
Хорол (пов.)	2717	3152	116
Черкаси (пов.)	5809	20 380	351
Чигирин (пов.)	2736	9340	341
Ялта (пов.)	близько 300	364	120
Ямполь (пов.)	2294	3493	152

С. П. Степанович

ФОНД КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ ЯК ДЖЕРЕЛО
ПРО РОЗВИТОК МЕРЕЖІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ
ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ КАДРІВ ВЧИТЕЛІВ НА УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

В "Атлас історії УРСР" буде вміщено розділ, що висвітлюватиме розвиток культурно-освітніх закладів на Україні в ХІХ-ХХ ст. Одна з карт цього циклу охоплюватиме період другої половини ХІХ ст., де висвітлюватиметься мережа загальноосвітніх початкових, середніх шкіл, інститутів та університетів, музичних, культурно-освітніх товариств, театрів, клубів, музеїв, друкарень та ін.

Джерелами для вивчення розвитку шкіл на Україні в цей період є офіційні видання: "Таблицы учебных заведений всех ведомств Российской империи, с показанием отношения числа учащихся к числу жителей" (Спб., 1838); "Списки учебных заведений ведомств министерства народного просвещения (кроме начальных) по городам и селениям" (Спб., 1912, т.1); "Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 г." (Спб., 1896); випуски "Губернских епархиальных ведомостей", а також матеріали з "Історії Української РСР" (К., 1978, т.3); "Української Радянської Енциклопедії", монографій та статей, присвячених проблемам освіти, та ін.

Фонд 707 Київського навчального округу, який об'єднував заклади Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської та Подільської губерній, містить дані про початкові та середні школи, які підлягали міністерству народної освіти. Найбільший науковий інтерес в силу певної реорганізації в системі освіти на Україні та фактичної навантаженості цього фонду становлять документи за 1864 р.

У 1864 р. відбулися реформи початкової та середньої освіти. 14 липня було затверджено "Положення про початкові народні училища", яким передбачалося збереження сільських і повітових шкіл міністерства народної освіти, а також епархіальних шкіл та училищ інших державних відомств та запровадження єдиних шкільних програм. Цього ж року почав діяти новий статут гімназій, що поділялися тепер на повні - семикласні: класичні, реальні та неповні - чотирікласні прогімназії. В 1871 р. реальні гімназії перетворюються на реальні училища з професійною спеціалізацією.

Робота жіночих училищ регламентувалася положенням 1860 р., за яким навчання тривало сім, а пізніше - вісім років. Випускниці восьмого класу мали право на вчителювання.

В процесі підготовки карти "Культурно-освітні заклади на Україні в другій половині ХІХ ст." до "Атласу історії Української РСР" автором статті виявлено у фондах Центрального державного історичного архіву УРСР цікавий матеріал щодо висвітлюваної теми.

Розвиток капіталізму на Україні, зростаючі потреби фабрично-заводської промисловості, широке застосування новітньої сільськогосподарської техніки, створення кредитної системи сприяли розширенню мережі культурно-освітніх установ. Об'єктивна потреба в кваліфікованих кадрах змушувала царський уряд робити певні кроки в цьому напрямі.

В 60-х рр. ХІХ ст. лише один з 150 жителів навчався в учбовому закладі. У 1820 початкових школах (дані на 1856 р.)¹ обов'язковим було вивчення закону божого, чотирьох арифметичних дій, набуття навичок читання та письма. Ви-

¹ Історія Української РСР. К., 1978, т.3, с.502.

кладання велося виключно російською мовою. Більшість шкіл знаходилися в містах. Так, у Києві на 1864 р. налічувалося чотири чоловічих та два жіночих училища. У Глухові, Гадячі, Кам"янці-Подільському, Немирові, Житомирі, Острі, Полтаві, Переяславі, Хоролі, Чигирині, Черкасах – тобто у губернських та майже у всіх повітових містах – діяли народні училища. Після затвердження "Положення про початкові народні училища" кількість шкіл почала зростати, створювалися приватні училища.

В 1864 р. у Полтавській губернії крім державних шкіл існували сільські училища: Брагинське та Варварівське Лохвицького повіту, Перервищівське Лубенського повіту, Пузинковське Кременчуцького повіту, Сокиринське Прилупського повіту, Дуніківське Золотоніського повіту, Погарське Стародубського повіту Чернігівської губернії², Топорищенське Сквирського повіту Київської губернії³; с. Чаповичі (з 1860 р.) Радомишльського повіту Київської губернії⁴; Махновське Бердичівського повіту Київської губернії⁵; (з 1857 р.) училище при Городищенському цукровому заводі Черкаського повіту Київської губернії⁶; у с. Карлівці Костянтиноградського повіту Полтавської губернії⁶ та ін.

Навчальними закладами, де набували середньої освіти, були гімназії, прогімназії, реальні училища та кадетські корпуси. В середині XIX ст. існувало 18 чоловічих та п'ять жіночих гімназій. Незважаючи на те що після реформи 1864 р. кількість їх зростала, потреби населення у постійних закладах повністю не задовольнялися. В 90-х рр. XIX ст. на Україні було 129 гімназій, в тому числі 52 чоловічих і 77 жіночих⁷. Більшість їх зосереджувалась в містах – губернських, повітових та позаштатних. Були приватні, особливо жіночі.

Хоч офіційно ці учбові заклади вважалися доступними для всіх станів суспільства, але велика плата за навчання та розрив між навчальними програмами початкової та середньої шкіл ускладнювали вступ до гімназій дітей селян і робітників. Як і вся система навчання, середня освіта в Росії, в тому числі на Україні, мала класовий характер.

Достовірно відтворити мережу навчальних закладів допомагають матеріали фондів архівів, що містять багато справ з "прошеннями" про дозвіл на відкриття жіночих училищ, пансіонів, гімназій. Так, зберігається справа "Про дозвіл вдові губернського секретаря Антоніни Дубиневич відкрити в м. Злополі (Чигиринський повіт) приватний жіночий пансіон на правах повітового училища"⁸.

У листі-проханні вказано дисципліни, що викладатимуться у Злополіському пансіоні: закон Божий, російська, французька і німецька мови, арифметика, російська і загальна географія, російська і загальна історія, чистописання, музика і танці, рукоділля. Тривалість навчання – три роки і початковий клас. Плата за навчання становила 200 крб., для напівпансіонерок – 50 крб.⁹

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі – ЦДА УРСР), ф.707, оп.30, спр.266, арк.50-50 зв.

³ Там же, спр.128, арк.285.

⁴ Там же, спр.266, арк.33 зв.

⁵ Там же, спр.128.

⁶ Там же, спр.75.

⁷ Історія Української РСР, т.3, с.508.

⁸ ЦДА УРСР, оп.30, спр.131.

⁹ Там же, арк. 2. зв.

Приватний пансіон на правах повітового училища в с.Кукавці, що належав поміщику М.П.Чернишову, проіснував два роки, з 1864 по 1866 рр.¹⁰ Плата за учнів, що перебували на повному утриманні, становила 120 крб. на рік, а з місцевих - 60 крб. Зрозуміло, що такі гроші мала тільки заможна частина населення, чиї діти становили більшість серед учнів приватних пансіонів. Близько року існував у Києві в 1864 р. приватний жіночий пансіон на правах гімназії О.Криницької¹¹. Недовго працювали приватні жіночі пансіони на правах приходського училища - Чернігівський - О.Успенської та Лубенський - В.Бек-Булатової¹², а також приватний жіночий пансіон на правах повітового училища в Радомишлі, утримуваний вчителем місцевого дворянського училища Теффербергом¹³. Чотири роки проіснувало в Полтаві елементарне училище поміщиці Антипової¹⁴. Короткий час навчала дітей школа О.Петрі в Полтаві¹⁵.

З проханням про дозвіл на відкриття приватних жіночих шкіл до попечителя Київського учбового округу зверталися з Радомишля Н.Лаврентьєва, з Пирятина - М.Вінтерфельд, із Звенигорода - А.Борисенко, із Козельця - Н.Величковська-Жигачева¹⁶. Переважна більшість осіб, що клопотала про відкриття шкіл, керувалася насамперед меркантильними інтересами.

Гарячими поборниками освіти були представники революційної демократії, які вбачали в освіті народу один із засобів зростання його політичної свідомості. Вони відкривали безплатні жіночі пансіони, кошти на які надходили від пожертвувань та збору серед населення. Та часом лише ентузіазму і випадкових пожертвувань не вистачало для тривалої діяльності шкіл. Так, безплатний жіночий пансіон при Канівському повітовому училищі проіснував лише два роки і був закритий через нестачу коштів¹⁷.

Товариство викладачів відкрило жіноче училище із підготовчим класом у Глухові. Воно на власні кошти придбало будинок за 4 тис. крб. і ще 2 тис.крб. витратило на його ремонт. Після закінчення училища слухачки одержували звання домашньої вчительки-викладачки російської мови та арифметики. Передбачалося до училища прийняти близько 100 дівчат¹⁸.

Фонд Київського навчального округу містить цікаві відомості про вчительський склад початкових, середніх учбових закладів, приватних пансіонів. Кадри початкових шкіл в 60-70-х рр. XIX ст. готувалися переважно вчительськими семінаріями Коростишева, Херсона, Акермана, Переяслава, Глухова та інших міст.

Після закриття у 1859 р. Головного педагогічного інституту кадри готувалися у Київській тимчасовій педагогічній школі¹⁹. 8 лютого 1864 р. попечитель Київського навчального округу звернувся до міністерства народної освіти з пропозицією про створення Урядового учительського інституту. Однак в цьому ж році міністерство погодилося лише на створення відповідних курсів для студентів при університетських кафедрах.

¹⁰ ЦДІА-УРСР, оп.30, спр.166, арк.1-6, 16.

¹¹ Там же, спр.552.

¹² Там же, спр. 116, арк. 12-12 зв.; спр.251, 350.

¹³ Там же, спр.242.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, спр. 374, 242 арк.

¹⁶ Там же, спр. 422, 423, 417, 412.

¹⁷ Там же, спр. 544.

¹⁸ Там же, спр. 531, арк.9.

¹⁹ Там же, спр. 71, арк.6-7.

В 70-х рр. у заклади народної освіти прийшла різночинна молодь. Студенти, які не мали коштів для продовження навчання, змушені були подавати заяви до педагогічного інституту при Київському університеті з проханням скласти іспити на вчителювання. В архівних фондах зберігаються відповідні документи²⁰.

Як видно з документів, вчителями Київського учбового округу працювали переважно вихідці із збіднілих дворян та духовенства. О.Чаковський в 1864 р. одержав свідоцтво "на звання вчителя арифметики та географії повітових училищ"²¹. Відставний поручик О.Петрі теж пішов працювати в одне з повітових училищ²². Василь Федоров-Мальца²³ та О.Форсандер після складання відповідних іспитів працювали в повітових училищах.

Вчительські кадри поповнювалися вихідцями з духовенства, які ставали вчителями після того як відслужили священикам певну кількість років і склали відповідні іспити.

Серед сотень справ за 1864 р. трапляються документи, що надавали право на "навчання дітей в приватних будинках" та повітових училищах селянам за походженням. Директором Немирівської гімназії у грудні 1864 р. таке свідоцтво було видане селянину Федоровичу.

Селянин П.Сергієнко, якому почастило звільнитися із стану тимчасово зобов'язаних селян, одержав право викладати малювання, креслення і письмо в Київському повітовому училищі²⁴. Іспити на звання вчителя сільських парафіяльних училищ склав при І-й Київській гімназії колишній дворовий чоловік Д.Безуглов²⁵. Вчителями ставали також окремі вихідці з міщан - В.Афончиков з Василькова, К.Чаусов з Києва, Д.Прохоров, який після складання іспитів при 2-й Київській гімназії був направлений працювати в Чигиринське училище²⁶.

Ці приклади свідчать про формування демократичної селянської інтелігенції, яка "тисячами ниток зв'язана з масами безправного, забитого, темного, голодного селянства і всіма умовами свого життя ворожа всякій пуришкевичівщині, всякому союзі з нею"²⁷.

Після затвердження "Положення про початкові народні училища" жінкам дозволялося вчителювати. В ЦДІА УРСР зберігаються документи, в яких колишні служачки гімназій, Інститутів шляхетних дівочь просять попечителя Київського навчального округу надати їм свідоцтва на право навчати читанню та письму. Так, С.Бафталова в 1864 р. звертається з проханням дозволити навчати російській, французькій та німецькій мовам і арифметиці. Свідоцтва на право вчителювання були видані також Г.Перепилиці та Ю.Шличенкової з Полтавської губернії²⁸.

Дочка вчителя Кам'янець-Подільської гімназії Г.Баландин зверталася до попечителя Київського навчального округу з проханням дозволити складати іспити на звання домашньої вчительки²⁹. Видання свідоцтва на право викладання

²⁰ ЦДІА УРСР, спр.299, 300, 80, 179.

²¹ Там же, спр.278, арк.2 зв.; спр.175, 517.

²² Там же, спр. 241.

²³ Там же, спр. 124, арк. 5-14.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, спр.503.

²⁶ Там же, спр.500, 518, 546.

²⁷ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 22, с.288-289.

²⁸ ЦДІА УРСР, спр.372, арк.2.

²⁹ Там же, спр. 90.

просила також С.Завалейська з Полтавщини³⁰. Після складання іспитів із закону божого, історії, географії, арифметики, російської граматики та французької мови свідоцтво на звання домашньої вчительки одержала Г.Мерид³¹. Свідоцтва про звання домашніх вчительок, що мали право викладати читання та письмо російською, французькою та німецькою мовами і початки арифметики, одержали М. та О.Рклицькі з Чернігівської губернії³².

Дівчата, для яких робота в школі ставала справою всього життя, їхали викладачками у сільські школи. Так, Огранович після закінчення Ніжинського пансіону шляхетних дівич почала працювати на хут. Сотинський Пирятинського повіту Полтавської губернії і вчила дітей в школі безплатно³³.

Отже, документи фонду Київського навчального округу доповнюють відомості про мережу культурно-освітніх установ та гімназій. Вони розкривають також шляхи формування кадрів вчителів.

Л. Ф. Л о с ь

МАТЕРІАЛИ "КОЛОКОЛА" ПРО ПОЛІЇ НА УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

В ХІХ ст. на Україні, як і в Росії в цілому, відбувалися складні процеси розкладу феодально-кріпосницької системи, розвитку і зміцнення капіталізму. В цих умовах активізувався суспільно-політичний рух революційної демократії. Саме на середину ХІХ ст. припадає найбільш плідний період діяльності видатних її представників - О.І.Герцена і М.П.Огарьова.

В творчому доробку О.І.Герцена і М.П.Огарьова, і зокрема на сторінках "Колокола", було вміщено велику кількість матеріалів, що висвітлювали історію та сучасне їм життя трудящих України.

Публікації "Колокола" містять численні матеріали про політичне, економічне та культурне життя України. У цьому виданні наводяться важливі географічні матеріали про окремі місцевості, гідрографію та населенні пункти.

В "Колоколі" 62 рази згадується Україна, а також її регіони, такі, як Галіція (Червона Русь) - 34 рази; Крим - 31; Новоросійський край - 16; Волинь - 10 разів; Буковина, Південно-Західний край, тощо. Багато згадується також про українські губернії: Чернігівську - 24 рази; Харківську - 15; Херсонську - 12; Волинську - 12; Катеринославську - 12; Київську - 11; Подільську - 7; Таврійську - 7. Всього згадано 42 міста, з них найбільші: Київ - 52 рази; Одеса - 49; Севастополь - 34; Чернігів - 18; Харків - 16; Полтава - 13; Житомир - 8; Херсон - 6; Кам'янець-Подільськ - 5 разів; 32 повіти, 41 село, 3 посади і слободи.

На сторінках "Колокола" викривалися жорстокість і знущання над трудящими країни панівних класів царської Росії, тих, кого В.І.Ленін у своїй статті "Пам'яті Герцена" охарактеризував так: "Дворяни дали Росії Біронів і Аракчєвих, незліченну кількість "п"яних офіцерів, забіяк, картарів, героїв ярмарків, псарів, задирак, сікунів, "серальників"..."¹.

Факти про знущання правлячих верств над селянами, солдатами і матросами надходили з усіх тогочасних українських губерній: Полтавської, Черні-

³⁰ ЦДІА УРСР, спр. 99.

³¹ Там же, спр. 526.

³² Там же, спр. 372, арк. 2; спр. 221, арк. 3.

³³ Там же, спр. 234.

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.21, с.243.

гівської, Катеринославської, Київської, Херсонської, Харківської, Подільської, Волинської. Кожна подія або факт злочинів засуджувалися в "Колоколе", який, підкреслюючи повну бузвідповідальність поміщиків і чиновників, широко співчував скривдженим.

Найбільш одіозною фігурою з виведених на сторінках "Колокола" був Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор граф Строганов, під владою якого знаходилася південна частина українських земель. Ось один з характерних прикладів його ставлення до своїх підданих: коли депутати поселенців, що скаржились на страшні утиски з боку місцевої адміністрації, спитали його: "Вони ще і вішать нас почнуть! Що ж нам тоді робити?" - "Висіти!" - відповів Строганов².

Під владою цього вельможі на Україні мали місце важливі події, що їх висвітлював "Колокол".

З Катеринославської губернії повідомляли про поміщика Харченка з Верхньодніпровського повіту, який винайшов "машину", що завдала за один оберт колеса 150 палочних ударів по п'ятах жертви, та його дружину, яка, обливши водою покоїнку, вигнала її на подвір'я, де нещасна замерзла³. Тут же вміщено матеріал про те, як за невиконання розпорядження прикажчика селянин був відправлений в арестантські роти, в іншому випадку безвинний селянин потрапив до в'язниці, де знаходився цілий рік⁴.

В с.Курпине Тираспільського повіту Херсонської губернії поміщиця А.Клопотовська постійно примушувала селян відвозити поміщицький хліб в Одесу або Тираспіль для збільшення власного прибутку. З цієї ж метов вона продавала жінок віком від 15 до 25 років. Про нестримну жорстокість кріпосниці свідчать такі факти: в грудні 1857 р. вона засікла до смерті селянина. Незабаром так само загинув 16-річний хлопчик. Підкуплена Клопотовською слідча комісія дійшла висновку, що вбитий внак помер від гарячки. Селянина, який виступав проти висновків комісії, страшенно побито і заковано у кайдани. Отже, вбивців та їхніх співучасників не було покарано⁵.

В статті під назвою "Семь могил, злодей помещик и губернатор-палач в Кременчугском уезде"⁶ повідомлялося, що з Полтавської губернії поміщик Клевезаль, відомий своєю жорстокістю, відправив 100 селян на роботу до Криму, а 80 чоловік - на цукровий завод під час весняних робіт. Діти, старці і каліки працювали під батогом прикажчика. Повернувшись через вісім місяців з примусових робіт, селяни побачили своєї родини в страшних злиднях. Коли ж поміщик вирішив знов послати селян на завод, вони, зібравшись разом, почали просити його не робити цього. Злякавшись, він втік до Кременчуга, звідки було направлено козаків. Коли ж козаки відмовилися карати селян, на місце події прибув губернатор з командою солдат. За його наказом і селян і козаків було жорстоко висічено.

Поміщиця з с.Холмове Сосницького повіту Чернігівської губернії Максимова відмовилася полегшити беззаконну панщину. Намагаючись залякати селян, вона запросила в маєток спочатку поліцію, а згодом губернатора, якого супро-

² Колокол, вып. 2, № 32-33, с.272.

³ Там же, № 55, с.456.

⁴ Там же.

⁵ Там же, вып. 1, № 22, с.179.

⁶ Там же, вып. 2, № 44, с.365-366.

воджував батальйон солдат. Губернатор наказав сікти селян, кидати їх до в'язниці, зсилати і, таким чином, переміг беззбройних⁷.

Поміщиця Свирська з Сумського повіту Харківської губернії, за повідомленням "Колокола", "протягом кількох років була, травила вовком двірню і жінок. Вона примушувала обстрижених дівчат їсти свої коси... Сім років тому вона замутила одну дівчинку до смерті"⁸. Але жертвами розслідування злочинств кріпосниці стали селяни: четверо з 15 залучених до справи осіб померло.

"Колокол" в своїх виступах неодноразово акцентував увагу на тяжкому становищі солдатів російської армії, про що свідчили факти з Київської губернії. Так, генерал Лауніц, інспектувач у 1860 р. гарнізон, розташований у м.Сквири Київської губернії, побив на площі унтер-офіцера і наказав публічно висікти його різками. В канцелярії генерал зірвав погони із старшого писаря і віддав розпорядження 200 разів відшмагати його різками⁹.

В статті "Засеченный матрос"¹⁰ розповідалось про матроса С.Белосенка, який бездоганно служив на яхті "Ариадна" з 1846 р. 1 жовтня 1856 р. новий командир яхти лейтенант Рельдгаузен безпідставно наказав завдати матросові сто ударів лійською і 25 жовтня знову повторив жорстоку екзекуцію, внаслідок якої Белосенко помер. Його дружина скаржилася в штаб морської дружини, але винний у вбивстві офіцер уникнув відповідальності.

Наведені факти свідчать про становище селян-кріпаків та солдатів царської армії на Україні і можуть бути використані науковцями, що досліджують становище на Україні в часи кріпацтва.

Т. А. Балабушевич

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ СКЛАДАННЯ КАРТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУІІІ ст.

Складність економічного і політичного розвитку України в розглядуваний період викликає відповідні труднощі при підготовці карт атласу історії Української РСР. Специфіка відбору фактів для формулярів історичних карт полягає, зокрема, в необхідності накопичення великої кількості конкретних відомостей та їх узагальнення за окремими адміністративними одиницями цілої картографованої території, а не лише за її основними або найхарактернішими частинами, як це можливо для текстових робіт. Основу для карти економіки України другої половини ХУІІІ ст. становлять дослідження І.О.Гуржія, В.О.Маркіної, Ф.Я.Пономарьова, І.Г.Шульги, А.Г.Слюсарського, В.О.Голобуцького, Т.І.Дерев'янкіна та інших науковців, а також матеріали, викладені у другому томі багатотомної "Історії Української РСР"¹. В цих роботах вивчено основні закономірності економічного розвитку України ХУІІІ ст., на конкретних фактах показано перебіг основних соціальних процесів і специфіку окремих областей. Проте

⁷ Колокол, вып. 3, № 61, с.505.

⁸ Там же, № 63, с.528.

⁹ Там же, вып. 4, с.844.

¹⁰ Там же, вып. 3, № 62, с.512-516.

¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХУІІІ ст. до 1861 року). К., 1962; Маркіна В.А. Матнатское поместье правобережной Украины второй половины ХУІІІ ст. Киев, 1961; Пономарев Ф.Я. Промышленность Украины в ХУІІІ ст. Черновцы, 1968; Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині ХУІІІ ст. Ужгород, 1962; Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины ХУІІ-ХУІІІ ст. Харь-

нальний фактичний матеріал досліджень, дозволяючи зробити висновки щодо основних закономірностей соціально-економічних змін, не є достатнім саме внаслідок своєї узагальненості. Більше значення має науковий апарат робіт з зазначеним архівним фондом і публікацій документів, що становлять їх базу.

Певні конкретні відомості для укладення карти містяться у виданих незабаром після розглядуваного періоду географічних словниках. Для Лівобережної України та Слобожанщини неабияке значення мають передусім обидва видання словника А.М.Шекатова, перше з яких вийшло друком у співавторстві з Л.М.Максимовичем ще наприкінці ХУІІІ ст., а друге – на початку ХІХ ст.² З першого видання можна довідатись про наявність мануфактур, кількість ярмарків і асортимент товарів на них, почасти про основні заняття населення Лівобережної України та Слобожанщини та, значно меншою мірою, про щойно приєднані на той час південноукраїнські землі, де в описах міст зазначено лише кількість ярмарків. У другому виданні є вже відомості і щодо Правобережної України, але дуже стислі – лише про адміністративне підпорядкування населених пунктів, але і це дуже важливо при складанні карти, коли ведеться географічна прив'язка окремих об'єктів і потрібно вказати тодішню належність міста, містечка чи села до певної адміністративно-територіальної одиниці і сучасну його назву та підпорядкованість адміністративно-територіальному поділу.

Щодо Галичини, Північної Буковини й Правобережної України чимало потрібної інформації містить "Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країн"³, де за алфавітом перелічена більшість населених пунктів з посиланнями на джерела та літературу, а також відомі на час, коли готувалося видання, факти про економічну історію: заняття населення, чисельність і тривалість ярмарків, торговельні зв'язки, наявність мануфактур, промислів. Щодо Правобережної України, то виклад історичних даних закінчується 80-ми рр. ХУІІІ ст., тобто напередодні возз'єднання цих земель. Отже, обидва вказані словники не мають відомостей на кінець ХУІІІ ст., і тому їхні дані вимагають доповнення на підставі джерел, що корисно також і для принаймні часткової перевірки відомостей із словників.

Найбільше опубліковано джерел щодо господарчого розвитку півночі Лівобережжя: географічні описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва⁴, зроблені напередодні 1781 р., коли було ліквідовано полковий устрій і запроваджено опис на намісництва, статистичні та статистично-дослідницькі матеріали, збірники законодавчих актів⁵. Вони містять цікаві факти про локалізацію мануфактур і ярмарків, торговельні шляхи тощо. Щодо Слобожанщини, то напри-

ков, 1964; Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР. К., 1970; Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. К., 1960; Історія Української РСР. У 8-ми т. Т.2. Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. Друга половина ХУІІІ-ХУІІІ ст. К., 1979.

² Максимович Л.М., Шекатов А.М. Новый и полный словарь Российского государства. М., 1788-1789, т.1-6; Шекатов А.М. Географический словарь Российского государства, сочиненный в настоящем оною виде. М., 1801-1808, т.1-6.

³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa, 1880-1902, t. 1-15.

⁴ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851; Записки Черниговского губернского статистического комитета, кн.2, вып. 3-4, 5-6; Черниговские губернские ведомости, 1967, № 41-48, 1868, № 1, 4, 6, 7, 9; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). К., 1931.

⁵ Характеристику цих документів див.: Путро А.И. Положения и антифеодальная борьба казачества Левобережной Украины (вторая половина ХУІІІ в.). Автореф. канд. дис. Киев, 1970, с.6-7.

кінці XIX ст. Д.І.Багалієм було видано Опис Харьковського намісництва, складений у 80-х рр. XVIII ст.⁶

Значно менше матеріалів опубліковано про Правобережну Україну. Серед них заслуговує на увагу "Dziennik handlowy" (1786-1792). На сторінках цієї економічної газети друкувались, зокрема, матеріали про торгівлю в чорноморських портах, наявність мануфактур у мастках, торговельні шляхи.

Важливі документальні джерела про міста України подано в широко відомому науковцям "Архиве Юго-Западной России". Наприклад, в т.І, ч.5 було опубліковано привілеї про надання містам магдебурзького права, дозвіл влаштовувати ярмарки й торги, їх кількість і тривалість.

Дуже потрібні для карти матеріали про поштові шляхи, введені в експлуатацію 1795 р., почасти на підставі вже наявних на той час шляхів. Ці дані опубліковані в матеріалах з історії Подільської губернії⁷. Чимало відомостей про шляхи наприкінці XVIII ст. вміщувалось у так званих дорожниках⁸.

Наявна кількість опублікованих джерел не дає дослідникам змоги достатньою мірою висвітлити соціально-економічні процеси на всій території України. Ретельного критичного аналізу вимагають матеріали дворянських та буржуазних істориків, публікації польських буржуазних дослідників, які мали на меті, наприклад, аргументувати тезу про винятково "цивілізаторську" місію польської шляхти на Україні.

Проте ці публікації містять неабиякий фактичний матеріал і є необхідними для укладання карти, особливо щодо території Галичини. Огляд цих матеріалів періоду феодалізму - до 1772 р. зроблений І.П.Крип'якевичем⁹, який виявив, зокрема, матеріали про сільське господарство, промисли і ремесла, торгівлю. Окремо виділено відомості з історії міст і сіл.

Серед величезної кількості архівних джерел важливе місце посідає "Румянцевський опис"¹⁰. Він містить конкретні відомості про розподіл земель на Лівобережній Україні, повинності покріпаченого селянства, наявність промислів, тваринництво і землеробство. Хоча користування цим джерелом полегшує виданій до нього покажчик населених пунктів¹¹, докладність і величезний обсяг вміщеної інформації потребує розробки спеціальної методики дослідження або вибіркового використання матеріалів. Це стосується й такого важливого джерела, як Йосефінська метрика, до якої так само видано покажчик населених пунктів¹². Вона дає змогу вивчати питання розподілу земель, забезпечення різних господарств худобою, селянських повинностей тощо.

Винятковий інтерес для відбору матеріалів, що будуть виділені на карті, становлять географічні описи намісництв та губерній, що уклалися напри-

⁶ Топографическое описание Харьковского наместничества. Харьков, 1888.

⁷ Описание почтовых дорог, лежащих в губерниях Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской. - Материалы для истории Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1885, вып. I.

⁸ Рубан В. Новый гонец и путеводитель, или повсеместный российский дорожник. СПб., 1793.

⁹ Крип'якевич І.П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму. К., 1962.

¹⁰ ЦІА УРСР, ф.57, оп.І. Див. також: Ковальський І.С. Генеральний опис 1765-1769 гг. как источник для изучения социально-экономической истории Левобережной Украины. Автореф. канд.дис. Киев, 1966.

¹¹ Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. К., 1959.

¹² Йосефінська 1785-1788 і Францисканська 1819-1820 рр. метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. К., 1965.

кінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. і опубліковані до цього часу лише частково. Основна їх кількість зберігається в Центральному державному воєнно-історичному архіві СРСР.

Для складання карти економічного розвитку України кінця ХУІІІ ст. особливо важливі економічні примітки до десяти повітів Харківської губернії, "Опис атласу Новоросійської губернії", "Топографічний опис Малоросійської губернії", "Описи Київської та Волинської губерній", які хоча й називаються по-різному, але укладені в один і той же період – останні роки ХУІІІ ст., за одним принципом. Опис Подільської губернії зберігся лише частково. Відомості цих документів доповнюються серією описів початку ХІХ ст., рукописні копії яких зберігаються у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Це скорочені описи Подільської, Київської Слобідсько-Української та Чернігівської губерній. Ці документи дозволяють позначити на карті головні заняття населення, розвиток торгівлі, розміщення промислових підприємств наприкінці ХУІІІ ст. Особливо важливими для карти є відомості щодо певної спеціалізації повітів з експорту окремих товарів безпосередньо поміщиками, які часто торгували поза ярмарками і самі ввозили товари до південних портів або на Захід. Зважаючи на це дуже значну роль магнатських господарств в економіці Правобережжя та Галичини, без врахування цього фактору не можна дати повну картину торговельних зв'язків, що існували у ХУІІІ ст.

В пошуках матеріалів про суспільно-політичний розвиток Галичини та Правобережної України доводиться звертатися до приватних шляхетських та магнатських фондів, зокрема родин Потоцьких, Замоїських, Любомирських, Браницьких у ЦДА УРСР¹³, до фонду Лянськоронських у ЦДА УРСР у Львові, колекції Чоловського, Баворовського, Осолінських у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР¹⁴. У цих фондах переважають господарські звіти шляхетських маєтків, інвентарі сіл. Отже, завдяки цьому можна відбити на карті склад культивованих тоді на Україні сільськогосподарських культур, урожайність зернових, районування виноградарства та вівчарства, а також систему селянських повинностей. Шляхетські архіви документують майже не відбиту в офіційних джерелах чинність приватних маєтків, що, на відміну від королівщин, не підлягали ліквідації.

Для соціально-економічної характеристики Лівобережної України винятково важливі відомості містять фонди Генеральної військової канцелярії, полкових і сотенних канцелярій, канцелярії гетьмана Розумовського, малоросійського генерал-губернатора, Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісницьких правлінь, що зберігаються в ЦДА УРСР. Ці матеріали характеризують стан розвитку торгівлі, промислів та мануфактур, зміни в розподілі земельної власності.

На карті треба відбити і такий істотний аспект економічного життя, як ярмарки і торговельні шляхи України. Кількість ярмарків на Лівобережжі за станом на середину ХУІІІ ст. зазначена в описі ярмарків, що зберігаються у т. 33 фонду Назаревського у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Для 80-х рр. інформацію дають згадуваний словник Л. М. Максимовича та А. М. Щекатова, топографічні описи намісництва. На кінець ХУІІІ ст. докладні дані приведені в описах губерній. Для Правобережної України і Галичини матеріали про ярмарки дають

¹³ Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХУІІІ века, с. 61-68.

¹⁴ Балабушевич Т. А. Джерела до вивчення історії магнатського господарства Галичини ХУІІІ ст. – Архіви України, 1973, № 3, с. 64-66.

"Географічний словник королівства Польського" і численні польські календарі, що видавалися наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Бердичеві, Вільні, Кракові, Варшаві. Але ці матеріали не завжди докладні і потребують доповнення.

В опублікованих джерелах, зокрема, немає даних про ярмарки у Василькові, через який проходив один з найважливіших торговельних шляхів з Росії та Лівобережної України до Польщі і де діяла одна з найбільших митниць. За архівними відомостями у Василькові в середині XVIII ст. відбувалися три ярмарки, а у 80-х рр. додалося ще дві¹⁵.

Про розташування ярмарків, їх кількість і тривалість чимало конкретних даних можна взяти з фондів міських та губернських магістратів, а також городських судів Правобережної України, що зберігаються у ЦДІА УРСР. Цікаво, що важливими для відтворення картини ярмаркової торгівлі XVIII ст. на Правобережжі виявилися документи пізнішого часу – 60–70 рр. XIX ст., з фонду 442 – канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Відповідно до циркулярної вказівки 1865 р. про впорядкування ярмарків по всіх губерніях Росії практикувалося збирання відомостей по всіх повітах про місця проведення ярмарків, юридичні підстави заснування, їх кількість, тривалість, асортимент товарів, обсяг торгівлі в карбованцях тощо. Оскільки в зібраних матеріалах зазначалось, які ярмарки запроваджувались російською адміністрацією, є можливість вилучити з цих даних відомості про ярмарки, що існували наприкінці XVIII ст.

Для деяких населених пунктів підставою для влаштування ярмарків вважались давні привілеї польських королів, що допомагає датувати час заснування ярмарку, хоч і з певними застереженнями. Так, для містечка Уланова Літинського повіту Подільської губернії зазначено 12 ярмарків на рік, що було досить типowo для кінця XVIII ст. Але підставою для існування ярмарку називається привілей 1552 р., а, як відомо, в XVI ст. стількох ярмарків не мали навіть найбільші центри; тож, мабуть, згадка про такий давній привілей потрапила до збірних відомостей для більшої переконливості, а копію привілею підроблено. Однак, незважаючи на такі недоліки, ці набагато пізніші від розглядуваного періоду матеріали при порівнянні з іншими джерелами допомагають встановити місця розташування ярмарків на території Правобережної України.

Значна кількість важливих документів для складання історико-економічних карт, зокрема XVIII ст., міститься в колекції Київської археографічної комісії (1869–1899), що зберігається в ЦДІА УРСР. Особливо цікавими є королівські привілеї на право заснування ярмарків, наприклад, у Берестечку, укази Катерини II щодо впорядкування митниць, дарчі документи на міста і староства з досить докладним описом. До цієї колекції видано каталог з описами документів та аностаціями до них¹⁶. Серед документів відділу рукописів ЦНБ АН УРСР особливо цінним є фонд Лазаревського, що містить багато матеріалів, опрацьованих і підготовлених до друку ще перед війною. М. Карачківський опрацював описи міст Поділля з важливими документами щодо ремесла і торгівлі, зв'язків цих міст з Росією та Лівобережною Україною, Галичиною та Молдавією¹⁷.

Крім документів XVIII ст. і копій з них при складанні карти можуть стати у пригоді рукописні фонди дослідників пізнішого часу, зокрема зібрані В.Б.Ан-

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. I, спр. 66 II, арк. 245.

¹⁶ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1869–1899. К., 1971.

¹⁷ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, X, II 632.

тоновичем і Г.П.Житецьким картотеки історичних відомостей по містах України з архівних та опублікованих джерел, що стосуються також суспільно-економічного розвитку¹⁸.

Отже, залучення джерельних матеріалів дозволяє не лише відбити на карті закономірності історичного процесу, а й доповнити і конкретизувати їхні прояви в умовах України ХУІІІ ст. Висновок про існування всеукраїнського ринку на той час, незважаючи на всю складність політичного підпорядкування й державної приналежності окремих частин України, вже зробив у своїх дослідженнях І.Г.Шульга¹⁹. Сучасна історіографія звично наводить його відомості про 348 ярмарків на Лівобережжі в 50-ті рр. ХУІІІ ст. та 390 у 80-ті роки. Зібрані для нашої карти матеріали вже тепер свідчать, що їх було понад 400 у 80-ті рр. на Чернігівщині та Полтавщині та 149 на Слобожанщині. Та спостерігається не лише процес зростання. В Чернігові, наприклад, у середині ХУІІІ ст. було два ярмарки, у 80-ті рр. - чотири, а наприкінці століття - три. Натомість у Седневі кількість ярмарків скоротилася з трьох до одного. У матеріалах кінця століття вже немає відомостей про ярмарки у с.Хоромне, в містечках Горськ, Дівиця, Подгар. Проте в Ніжині їх число зросло з трьох до чотирьох, а наприкінці сторіччя й до шести на рік, у Козельці - з п'яти до шести, в Глинську - з двох до чотирьох, у Переяславі - з трьох до чотирьох. Очевидно, ці зміни в розташуванні й періодичності ярмарків відбували певні економічні процеси на Лівобережній Україні: зміцнення контактів з Правобережжям та Росією, спеціалізацію окремих регіонів у торгівлі різними видами товарів, залучення до всеросійського ринку. Це сприяло зникненню дрібніших і активізації найважливіших ярмарків у містах на головних торговельних шляхах.

Отже, укладання карти економічного розвитку України другої половини ХУІІІ ст. потребує залучення і критичної оцінки великої кількості різноманітних архівних і друкованих джерел. Введення наявних в цих документах фактів до наукового обігу дозволить уточнити й конкретизувати основні соціально-економічні процеси, що відбувалися на всій території України, порівняти їх специфіку в окремих регіонах, а отже, й поглибити наші уявлення про цей важливий історичний період. Ці матеріали мають неабияке значення і для картографування економіки України більш пізнього періоду.

В. М. Кулаковський

МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХУІІІ ст. ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ В НИХ

В ХУІІ ст. у Росії розпочався процес, який В.І.Ленін характеризував "...справді фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле", "його викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок"¹. Економіка країни неухильно розвивалася, зріс її міжнародний авторитет. Ф.Енгельс так характеризував її становище: "...єдина, однорідна, молода, швидко зростаюча Росія, яка була майже невразлива і зовсім недоступна для завоювань..."². Отже, Лівобережна Україна, що увійшла до складу Російської держави,

¹⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, І, 46986.

¹⁹ Шульга І.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине ХУІІІ в. - В кн.: Вопросы генезиса капитализма в России. Л., 1960, с.217.

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів, т.І, с.143-144.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.22, с.20.

знаходилися в більш сприятливих умовах розвитку, ніж решта українських земель. Процеси, які відбувалися в соціально-економічному, суспільно-політичному, адміністративному й культурному житті Лівобережної України, найвиразніше простежуються в містах. де перебували органи влади, працювала більшість ремісників, розвивалася торгівля, знаходилися освітні заклади, творили діячі культури.

У ХУІІІ ст. міста Лівобережжя стали значними торгово-промисловими центрами. Тут розвивалися ремесла і промисли. У 60-х рр. ХУІІІ ст. у Ніжині, наприклад, ремеслами займалося 43,2%, а у Стародубі – 48,5% всього населення³. Найбільшого поширення набули млинарство, чумацтво, винокуріння, виробництво прядива, шкіряний, кравецький, гончарний та інші промисли. Поширилися підприємства мануфактурного типу. Рясівська й Глухівська мануфактури виробляли майже 22% обсягу продукції усіх посесійних мануфактур країни⁴.

Значну роль в економічному житті відігравала торгівля. У 80-х рр. ХУІІІ ст. у Чернігівському намісництві збиралося ІІ5, у Новгород-Сіверському – ІІ7 і в Київському – 158 ярмарків, які тривали від кількох днів до кількох тижнів. Більшість з них провадилася в містах і містечках⁵. Розвивалася також стаціонарна торгівля: у 80-х рр. ХУІІІ ст. у містах і містечках Полтавщини й Чернігівщини налічувалося 2120 крамниць (без шинків і закладів, що працювали під час проведення ярмарків)⁶. Активно розвивалася торгівля лівобережних міст з Правобережжям, Галичиною, Білорусією, Молдавією, підтримувалися зв'язки з польськими, болгарськими, німецькими, угорськими та волоськими містами, через Запорізьку Січ або безпосередньо з містами Туреччини й Криму⁷.

Міські населені пункти Лівобережжя у ХУІІІ ст. поділялися на міста й містечка. Чіткого розмежування їх на той час не існувало, тому джерела містять різну кількість міст та містечок, трапляється, що один населений пункт характеризується як місто і як містечко. Так, в описі Новгород-Сіверського намісництва як міст і містечко згадується Короп⁸, в описі Чернігівського намісництва – Березна, Борзна⁹.

О.Шафонський писав, що на Лівобережжі у ХУІІІ ст. містом називають велике поселення, обнесене валом, де кожного тижня відбуваються торги, а протягом року ярмарки "і де різні ремісники і сотенне правління бувало", а містечком – невелике місто. Проте він зауважує, що коли взяти за основу такий принцип, то "в Малой России /таких городов/ только одиннадцать: Киев, Чернигов, Переяслав, Новгород-Северский, Стародуб, Нежин, Погар, Мглин, Остер, Козелец и Полтава, которые по грамотам королей польских и всероссийских магдебургским правом судилися и были от всякого частного владения свободны"¹⁰.

³ ЦДІА УРСР, ф.57, оп.І, спр.39, 40, 49, І48-А, 34І.

⁴ Історія Української РСР. К., 1979, т.2, с.385.

⁵ Кулаковський В.М. Ярмарки і торги в містах Лівобережної України ХУІІІ ст. – Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. К., 1976, вип. І0, с.51-55.

⁶ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970, с.157.

⁷ Кулаковський В.М. Торговельні зв'язки Лівобережної України з Польщею в ХУІІІ ст. – Український історичний журнал (далі – УІЖ), 1978, № 6, с.82-89.

⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). К., с.396.

⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, П, спр.І3697.

¹⁰ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851, с.35-36.

Отже, поняття "місто" формувалося за характером забудови, принципом самоврядування за магдебурзьким правом, кількістю населення, станом розвитку торгівлі. Містечок, за його ж класифікацією, тоді налічувалося 6126. Після утворення Новоросійської й Азовської губерній, за даними О.Шафонського, в складі Лівобережної України залишилося десять міст і 107 містечок, назв яких він не перелічує. Відійшли до Новоросійської губернії Миргородський полк з чотирма містечками і Полтавський – з одним містом та 15 містечками. Так, в десяти полках до 1764 р. було 164 сотні, а в них 11 міст і 126 містечок¹¹.

Основною класифікацією, за В.Рубаном, було правове становище населення. Він розрізняв "прямі міста, які від королів польських і потім від найясніших царів та імператорів всеросійських правом міста Магдебурга і різними відмінними привілеями наділені", і "міста, які значно менші порівняно з іншими мають переваги". Органи управління в перших – магістрати, в других – ратуші, "в яких урядники нижче магістратських вважаються". Серед перших він зазначав Київ, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Погар, Мглин, Козелець. Остер, Новгород-Сіверський і Полтаву, серед других – Глухів, Кролевець, Прилуки й Лубни. Кількість міст тут, як бачимо, збільшується до 15¹². Однак в "Землеописании Малня России" він вказує 11 міст: Стародуб, Лубни, Прилуки, Гадяч, Чернігів, Миргород, Переяслав, Ніжин, Київ, Козелець, Полтава, тобто всі центри полків і Київ, решту відносить до сотенних містечок, яких, за його даними, було 102, крім 15, які відійшли до Новоросійської губернії, а саме: у Київському полку – дев'ять (Остер, Мороськ, Олішевка, Мрин, Носівка, Кобижча, Бобровиця, Гоголів, Бориспіль); Чернігівському – дев'ять (Любеч, Ріпки, Городня, Седнів, Березна, Снявка, Мена, Сосниця, Попурниця); Стародубському – п'ять (Новгород-Сіверський, Погар, Баклан, Почеп, Мглин); Ніжинському – 13 (Вертіївка, Дівиця, Івангород, Борзна, Шаповалівка, Глухів, Ямпіль, Вороніж, Кролевець, Короп, Батурин, Нові Млини, Конотоп); Переяславському – 15 (Вороньків, Баршівка, Березань, Басань, Яготин, Гельмязів, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв, Канів, Піщане, Домонтів, Бубнів, Ліплява, Биків); Прилуцькому – вісім (Монастирище, Ічня, Іваниця, Красний Колядин, Срібне, Варва, Жоравка, Переволочна); Лубенському – 17 (Сніжин, Лукім'я, Горошин, Жовнин, Чигирин-Діброва, Яблунів, Пирятин, Чорнухи, Куренька, Городище, Сенча, Лохвиця, Глинськ, Ромни, Хмелів, Смиле, Костянтинів); Гадяцькому – дев'ять (Рашівка, Комишна, Лютенька, Ковалівка, Зіньків, Опішня, Куземин, Грунь, Веприк); Миргородському – 11 (Хорол, Городище, Потік, Омельник, Голтва, Остап'є, Білоцерківка, Богачка, Уствиця, Яреська, Шишаки) та два (Кременчук і Власівка), що відійшли до Новоросійської губернії; Полтавському – два (Будище, Решетилівка) та 13 (Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки, Сокілка, Кишенька, Переволочна, Кедеберда, Нехвороща, Маячка, Царичанка, Китайгород, Орель), що відійшли до Новоросійської губернії¹³.

За даними М.Маркевича, перед ліквідацією гетьманства на Лівобережній Україні (без Полтавського полку) налічувалося 36 міст і 83 містечок. Міста-

¹¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851, с.73-85.

¹² Рубан В. Краткая летопись Малня России с 1506 по 1770. Спб., 1777, с.XIV.

¹³ Рубан В. Землеописание Малня России, изъясняющие города, местечки, реки и проч. Спб., 1777, с.3-61.

ми він вважає Київ, Козелець, Остер, Переяслав, Золотоноша, Глинськ, Лубни, Лохвиця, Пирятин, Ромни, Гадяч, Зіньків, Прилуки, Миргород, Хорол, Ссочинці, Голтву, Городище, Ніжин, Борзну, Кролевець, Короп, Батурин, Конотоп, Глухів, Вороніж, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Мглин, Погар, Чернігів, Березну, Городню, Сосницю¹⁴.

Містечка, як і міста, були не лише торговельно-ремісничими, а й політико-адміністративними центрами. Тому містами на Лівобережній Україні у ХІІІ ст. слід вважати лише невеликі торговельно-промислові центри, як це робив В.О.Романовський, підраховуючи кількість міст на Лівобережжі за переписом 1666 р.¹⁵, а й центри полків (пізніше - намісництва і повітів), а містечками - менші за розміром торговельно-ремісничі центри, що були також центрами сотень.

За даними О.Шафонського, в 1783 р. на Лівобережній Україні було 33 міст і 89 містечок: у Київському намісництві - II міст і 43 містечка (у топографічному опису Київського намісництва за 1781 р. вказано II міст і 35 містечок¹⁶, а в "Сокращенном особенном описании Киевской губернии" за 1787 р. йдеться про II міст і 44 містечка¹⁷), Чернігівському - II міст і 26 містечок, Новгород-Сіверському - II міст і 20 містечок. Як бачимо, кількість міст у всіх трьох намісництвах однакова - II, тобто їх було стільки ж, скільки й повітів. Як міста характеризуються: Київ, Остер, Козелець, Переяслав, Пирятин, Лубни, Миргород, Хорол, Голтва, Городище, Золотоноша, Чернігів, Городня, Березна, Борзна, Ніжин, Прилуки, Глинськ, Ромни, Лохвиця, Гадяч, Зіньків, Новгород-Сіверський, Стародуб, Погар, Мглин, Глухів, Кролевець, Конотоп, Короп, Сосниця, Нове Місто, Сураж. За винятком трьох останніх, усі перелічені населені пункти входили до складу міст в першій половині ХІІІ ст. та в 1763 р. Крім них, як уже згадувалося, містом у першій половині ХІІІ ст. була Мена. В опису Новгород-Сіверського намісництва за 1779-1781 рр. містами вважаються Батурин і Почеп¹⁸. Тут слід зазначити також міста та містечка Катеринославського намісництва, що відійшли від Лівобережної України в 1764 і 1775 рр.: у Градізькому повіті - два міста (Градізьк і Кременчук) та сім містечок (Омельник, Манжелея, Калеберда, Кобиляки, Білики, Сокілка, Потоки); Олександрійському - одне місто (Олександрія, колишня Нехвороша) і сім містечок (Нові Санжари, Старі Санжари, Царичанка, Могилів, Китайгород, Маячка, Кишенька); Полтавському - одне місто (Полтава) і чотири містечка (Великі Будиша, Голтва, Остап'є, Решетилівка) - всього чотири міста і 18 містечок¹⁹. Отже, на Лівобережній Україні у ХІІІ ст. налічується 40 міст і 107 містечок.

За даними топографічного опису Малоросійської губернії, створеного на межі ХІІІ-ХІХ ст., на Лівобережжі налічувалося штатних міст 20 (за кількістю повітів), позаштатних - 15, містечок - 112, посадів - 15, слобід - 1,

¹⁴ Маркевич М. История Малороссии. М., 1848, т.5, с.117-121.

¹⁵ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века). - В кн.: Воссоединение Украины с Россией. М., 1954, с.396-397.

¹⁶ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі - ЦДВІА СРСР), ф. БВА, спр. 18768, арк. 6.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф.193, оп.2, спр.303, арк.4.

¹⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781), с.173, 411.

¹⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, П, спр.5960, арк.6-7.

сіл - 1451, хуторів - 3155²⁰. Таким чином, у XVIII ст. у різні часи на Лівобережжі налічувалося 35-40 міст і 33-119 містечок.

Більшість дослідників вважають, що в містах Лівобережної України у XVIII ст. проживала невелика кількість населення. За підрахунками В.М.Кабузана²¹ і А.Л.Перковського²², жителі лівобережних міст у 1795 р. становили 4% всього населення. В.О.Голобуцький вважає, що у 80-х рр. XVIII ст. у містах проживало 6,5% всього населення²³. Г.П.Махнова, підрахувавши населення міст Лівобережної України без Полтавського полку і чотирьох сотень Миргородського полку, дійшла висновку, що воно становило 6,36% усього населення²⁴. Отже, міста Лівобережної України у XVIII ст. за кількістю населення були невеликими. Так, за даними О.Шафонського, в 1783 р. у Глинську мешкало 2916, Городні - 3850, Чернігові - 3924, Ромнах - 4319, Лохвиці - 4916, Прилуках - 6177, Борзні - 6595, Березні - 6661, Зінькові - 7212, Ніжині - 11 102, а всього в 11 містах Чернігівського намісництва - 59 262 чоловіка. Загальна кількість населення в намісництві на той час становила 746 850 чоловік²⁵. Отже, в містах тут проживало 7,9% населення Лівобережної України.

За даними скороченого особливого опису в Київській губернії (намісництві) проживало 395 838 душ чоловічої статі, з них у містах - 28 514 чоловік, що становило 7,2% всього населення. В таблиці, який додано до цього опису, кількість міських жителів дещо інша: 30 192 чоловіка, а разом з жінками - 61 595 осіб, що становить 7,6% всього населення. Якщо погодитися з дослідниками, які вважають, що в Києві у цей час проживало не 18 792 чоловіка, а 42 тис.²⁶, то міське населення в Київському намісництві досягне 10%.

Проте нерідко в джерелах трапляються різні відомості про кількість населення в одних і тих самих пунктах, повітах, намісництвах. Так, у О.Шафонського кількість населення Городні визначена у 1650 і 1690 чоловік, Чернігова - 3873 і 3924 чоловіка. За його даними, в Ніжині проживало в 1782 р. 11 102 чоловіка, за іншими даними в 1774 р. їх було 16 тис.²⁷ У короткому опису Київського намісництва за 1787 р. вказано, що в Києві за табелем було 270 ченців, за описом - 437, внаслідок чого й населення Києва за табелем становить 18 792, а за описом - 18 965 чоловік. За цими ж даними, в намісництві проживало 367 324 чоловіка, а за топографічним описом Київського намісництва, де наводяться відомості за останньою ревізією (1782), - 393 610²⁸. Такі розбіжності обумовлювалися повнотою охоплення різних верств

²⁰ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР, с.138.

²¹ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX вв. М., 1971, с.114, 118.

²² Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. - Демографічні дослідження. К., 1975, вип.3, с.129.

²³ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР, с.157.

²⁴ Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. - УІЖ, 1965, № 2, с.116.

²⁵ Шафонский А. Указ. соч., с.186, 292, 344, 382, 422, 476, 517, 545, 575, 599, 629, 666.

²⁶ История Киева. Киев, 1963, т.1, с.183.

²⁷ Киевская старина, 1893, т.12, № 3, с.439.

²⁸ ЦДВІА СРСР, ф.ВУА, спр.18 768, арк.5.

населення ревізіями, незацікавленістю певних верств населення потрапляти в ревізійні списки, а також недбалістю окремих ревізорів, помилками під час переписування чорнових списків. Наявність в літературі різних даних про кількість населення в тих чи інших містах (наприклад, за даними двотомної історії Києва, в місті проживало в 1729 р. 11 484 чоловіка, в 1731 р. - 10 350, в 1742 р. - 20 000, 1786 р. - 42 тис.²⁹) слід, очевидно, пояснювати методами підрахунків, що їх застосовували різні дослідники, та неточностями, що виникали в процесі підрахунків.

Міським населенням слід вважати також жителів містечок. За далеко неповними даними ревізій окремих лівобережних полків можна зробити такі підрахунки: в 1721 р. у Полтавському полку налічувалося 13 339 дворів, в тому числі в містах і містечках - 9406, що становило 67,9% всього населення³⁰, в 1726 р. у Переяславському полку із загальної кількості - 12 817 дворів - на міста й містечка припадало 4181, тобто 32,6% усіх дворів³¹; в 1731 р. у Прилуцькому полку з 13 805 дворів міські становили 4201, або 30,4% загальної кількості³²; в 1736 р. у Гадяцькому полку з 13 195 дворів на міста й містечка припадало 5890, або 44,6%³³; в 1737 р. у Миргородському полку в містах і містечках було 5697 дворів із 12 076, або 47,1% усіх господарств³⁴. Таким чином, найбільшим міське населення було в Полтавському, Миргородському та Гадяцькому полках, а в усіх перелічених полках воно становило разом 44,5%.

На першому місці за ростом населення стояв Ніжин. У 1740 р. в ньому налічувалося 827 дворів, а в 1782 р. - 1623³⁵. Зростали також міські населені пункти Прилуцького полку, насамперед Прилуки. У 1713 р. тут зареєстровано 569 власників (посполитих); у 1729 р. вже їх налічувалося 903, а всіх власників - 1100, що, за дуже заниженими підрахунками О.Лазаревського, дорівнювало 3300 жителям. В 1731 р. у Прилуках взято на облік 1246 домовласників, відповідно 3800 чоловік населення. В 1740 р. у місті проживало лише 2550 чоловік, що пояснюється О.Лазаревським неможливістю виконувати міські повинності. В 1753 р. тут було вже 4150 чоловік, а в 1781 р. - знов 3045. Причиною останнього зменшення населення стало переведення старшиною міських підсусідків на хутори.

Кількість населення міст Лівобережної України XVIII ст., особливо другої половини, зазнає певних змін. Розглянемо їх на прикладі Київського намісництва в 1782 і 1787 рр. Якщо в Острі в 1782 р. було 2393, то в 1787 р. - 2441 двір. Відповідно в Козельці - 2974 і 2703, Пирятині - 2111 (мабуть, чоловічої статі) і 4311, Переяславі 2750 (чоловічої статі) і 5356, Золотоноші - 3354 і 4353, Лубнах - 1876 (чоловічої статі) і 3103, Хоролі - 5136 і 4899, Миргороді - 6565 і 6364, Городищі - 4282 і 4468, Голтві - 5230 і 4845³⁶.

²⁹ История Киева, т. I, с. 183-184.

³⁰ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, спр. 54 481, арк. 2-210.

³¹ Там же, спр. 54 336, арк. 7-319.

³² Там же, спр. 54 431, арк. 23-269.

³³ Там же, спр. 54 334, арк. 2-332.

³⁴ Там же, спр. 54 476, арк. 3-325.

³⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. Киев, 1893, т. 2, с. 67.

³⁶ ЦДІВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 768.

Загальна тенденція зростання тут, як бачимо, зберігається, однак ряд міст, і зокрема такі, як Лубни, Козелець, Хорол, Миргород, Голтва, не зростають. А.Л.Перковський, порівнюючи дані описів 1782 і 1795 рр., дійшов висновку, що в 1782-1795 рр. відбувалося "серйозне зменшення населення міст Лівобережної України". Так, за його підрахунками, кількість міщан і купців на Лівобережжі за цей час зменщується з 74 042 до 65 800 чоловік. Ця ж тенденція простежується і в Києві: якщо в 1782 р. його населення становило 18 809 чоловік, то в 1795 р. - 12 023, тобто скоротилося на 6786 чоловік. Значну частину тих, що вибули, становили втікачі. А.Л.Перковський вважає, що в 1782-1795 рр. втекло осіб чоловічої статі: з Києва - 1545, Козельця - 108, Остра - 76, Переяслава - 293, Лубен - 234, Пирятина - 126, Золотоноші - 251, а всього з перелічених міст - 2633 чоловіка. Зменшилось за ці роки й населення багатьох інших міст: Чернігова - на 124, Новгород-Сіверського - 210, Стародуба - 392, Мглина - 618, Сосниці - 1285, Прилук - 819, Ромен - 639, Хорола - 1317, Гадяча - 658, Глухова - 555, Зінькова - на 611 чоловік³⁷.

Підрахунки А.Л.Перковського підтверджуються й матеріалами, зібраними В.М.Кабузаном, згідно з якими кількість населення Чернігівської, Новгород-Сіверської і Київської губерній (намісництва) між четвертою (1782) і п'ятою (1796) ревізіями, незважаючи на природний приріст, зменшилось на 97 029 чоловік, а саме: у Новгород-Сіверській - 60 160, Чернігівській - 23 317, Київській - 13 552. Дослідник пояснює це втечами селян в Новоросію та в Область Війська Донського³⁸. Слід, однак, підкреслити, що явище це було тимчасовим і не широко розповсюдженим. На початку XIX ст. значна частина міст Лівобережжя знову починає зростати, проте набагато повільніше, ніж міста Південної України. Вже наприкінці XVIII ст. тут виникають нові міста (Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Одеса), населення яких швидко збільшується. У 1811-1858 рр. міське населення всієї України збільшилось майже у три рази, зокрема в губерніях Лівобережної України лише в два рази, а в губерніях Південної України - в 4,5 рази.

Отже, міські населені пункти Лівобережжя протягом XVIII ст., аж до 80-х рр., продовжували розвиватися, в них зростала кількість населення, і тільки після виходу Росії до Чорного моря й освоєння Півдня вони поступаються новим містам, які мали сприятливіші умови для розвитку.

С. І. Бі л о к і н ь

САДИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖА УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Готуючи поділ Гетьманщини на три намісництва, генерал-губернатор П.О.Румянцев у липні 1779 р. наказав здійснити її опис³⁹. Обліковуючи територію та населення, опис мав допомогти рівномірно її поділити. Таким було одне з прямих його призначень. Однак згодом він перетворився на важливу історичну пам'ятку своєї доби, джерело до її вивчення.

Як відомо, описи Новгород-Сіверського й Чернігівського намісництв знайшов в архіві Малоросійської колегії О.М.Лазаревський і передав до музею

³⁷ Перковський А.Л. Вказ. праця, с.125-127.

³⁸ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858 гг.). М., 1976, с.160.

³⁹ Зібрала цей матеріал, а в 1781 р. систематизувала й опрацювала комісія на чолі з А.Милорадовичем.

В.Тарновського в Чернігові¹. Ці джерела містять нечисленні, але дуже цікаві відомості про місцеві сади. Оскільки опис Київського намісництва досі не знайдено, використовуємо "Опис Київського намісництва", упорядкований П.Симоновським у 1783-1786 рр.²

Селянські хати північного Лівобережжя стояли в садках, чому сприяли загалом родючі ґрунти та м'який клімат. Описуючи окремі села, укладачі посилаються саме на "способность земли". У нотатках про містечко Верківку Ніжинського полку, зокрема, говориться: "Положение оного (містечка. - Авт.) при столбовой из Нежина в Чернигов дороге, ровное, низкое, пологистое, земля способная к заведению садов, кои здесь во многих обывателей есть весьма хорошие" (Ч-151). Сади були явищем настільки звичайним, що їх і не фіксували, як не відзначали баштани, очерет у річці або совишники. По Новгород-Сіверському намісництву, по суті, лише в трьох (!) місцях сади привернули увагу переписувачів. Це трапилось у Стародубі, де в опису зазначили "яры и розвалы, удолия которых занимают сады" (Н-35). У с.Бабі Менської сотні, де "по способности в сем селе земли, имеют обыватели хорошие сады и огороды" (Н-323), у с.Низківці Синявської сотні, що належало полковому судді Сенюті, описувачі зазначили, що "по способности земли многие обыватели имеют сады грушевые и яблучные хорошие" (Н-334).

Члени комісії А.Милорадовича, треба думати, взагалі не цікавилися такими побутовими справами, як прозаїчне споживання фруктів, отже, й самими садками. Фахові канцеляристи ХІІІ ст. збирали не будь-які відомості, а лише державно значучі, вагомі. Милорадовичева інструкція вимагала "показать, какую они (селяни. - Авт.) от трудов своих и ис чего прибыль получают" (Н-IX), й описувачі звертали увагу на сади лише у випадках, коли ті мали промислове значення. Такий підхід виразно виявився в описі с.Володкової Дівичі: тут жителі "получают прибыль на случай урожая в садах фруктов, которые продают в Нежине ж" (Ч-138). Отже, прибуток утворювався, лише коли фруктів родило багато, й вони ішли на продаж.

Розглянемо "промислові" сади Новгород-Сіверського намісництва. Розповідаючи про заняття мешканців с.Рикове Новгородської сотні, "Опис" зауважує: ".../а иные при всем том имеют сады и при урожае продают из них вишни в хорошем количестве"(Н-13). С.Бужанка Понорницької сотні, що належало Руминцеву, було розташоване на березі Десни "между садами". Його мешканці "по недостатку земли /.../ запродавают сады приезжающим из Севска и Климовой слободы" (Н-26). Жителі с.Спаського Глухівської сотні (володіння Батурицького монастиря) "прибыли получают" /.../ от запродажи садов приезжающим купцам из города Севска" (Н-366). У с.Божок Глухівської сотні "имеют некоторые из здешних жителей и сады, в коих родящиеся фрукты отвозят сотни Смелянской в села и тамо променивают оные на хлеб, которого часть употребляют собственно на себя, а часть продают в Кролевце ж" (Н-382-383). Нарешті, в с.Отюші Батурицької сотні "домашние ж здешних жителей прибитки состоят в садах, и сады запродавают наипаче приезжающим из Стародуба; но последние прибитки первых гораздо невелики" (Н-387).

¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). К., 1931. Посилання на сторінки цього видання подаються в дужках у тексті (наприклад, Н-374). Машинопис підготовлений до друку ВУАН "Опису Чернігівського намісництва" зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, II, 13697. Посилання подаються також у тексті (наприклад, Ч-151).

² ЦДВІА СРСР, ф.ВУА, № 1876. Посилання подаються в тексті (наприклад, К-84).

Ці скупі рядки характеризують не лише садівництво, а й торгівлю. Купці з Севська й Климової слободи закупували фрукти в Глухівській та Понорницькій сотнях, а стародубські - в Батуринській, мешканці ж с. Божок продавали свої фрукти без посередників.

Розвиток торгівлі з російськими губерніями й, очевидно, регулярні рейси купців пояснюються дуже просто - насамперед тим, що в цих губерніях з фруктами було суцужніше й там вони дорого продавалися.

Слід зауважити, що упорядники "Опису Чернігівського намісництва" були уважніші до селянських садів, зібрали про них набагато більше відомостей. Вони вміщували в текст цікаві відомості. Так, с.Будищечка першої Опішнянської сотні "положение имеет на взгористых местах между садами, по обоим сторонам протока, называемого Шкурпелиовка, которой начало имеет внутри сего села /.../" (Ч-450). С.Павловочка Грунської сотні теж "положением имеет между садами по обоим сторонам пруда, называемого Мирские Колодези, на возвышенном несколько месте, от местечка Груне в шести верстах, при столбовой дороге из Ахтырки в Гадяч" (Ч-477).

Найкращі сади, судячи з "Опису", росли в околицях Опішні, де фруктів, як записано, "здесь родится в великом изобилии" (Ч-448). На Ворсклі виросла була й слобідка, що звалася "Яблучное" (Ч-455). Росли садки також вишневі та сливові; промислове значення вони мали в с.Синяках четвертополкової Ніжинської сотні (Ч-136). Кропивні другополкової Ніжинської (Ч-137), Ціпках та Будищах другої Гадяцької сотні (Ч-345).

Добре простежуються маршрути торговельних операцій. Насамперед привертають увагу численні факти безпосереднього продажу селянами фруктів у різні міста. У Глухові торгували селяни з Ціпків (Ч-345), у Груні - з с.Павловочки Грунської сотні (Ч-478), у Конотопі - знову з Ціпків (Ч-345), у Кременчуці - із с.Більське Куземинської сотні (Ч-473), у Ніжині - жителі с.Синяків, Кропивної та розташованого поруч с.Курилівки (Ч-136, 137, 141). В Опішні, де фруктів "родится в великом изобилии", - із сіл Будищечка (Ч-451) та Заїчинців (Ч-453) першої Опішнянської сотні, Лазок другої (Ч-453), Попівки третьої Опішнянської сотні (Ч-452) та Глянська також поблизу Опішні (Ч-453). У Прилуках фрукти продавали селяни з Курилівки поблизу Ніжина (Ч-141) та Маціївки полкової Прилуцької сотні (Ч-510), у Решетилівці - із с.Більське (Ч-473), у Ромнах - із Глинська (Ч-280), у Сумах - із Ціпків (Ч-345) та з Опішні (Ч-448), в Харкові також з Опішні (Ч-448). Складні маршрути прокладали власники садів із містечка Куземи: "Некоторые /из них/ садовые плоды отвозят для продажи в Городище, что у Днепра, Самар, Сумы, Старую Линею, крепость Александровскую и другие разные малороссийские места /.../" (Ч-472).

Траплялося, що садівники зверталися до послуг місцевого купецтва. Так, у с.Будищі другої Гадяцької сотні (Ч-345), Бобровнику Другозіньківської сотні (Ч-419), Павлівці Третьозіньківської сотні (Ч-420) купували фрукти приїзжі з Сум. До Бобровника наїздили по фрукти з Путивля (Ч-419), а до Павлівки - із Серединої Буди (Ч-420).

Важливою статтею прибутку був продаж фруктів у російські міста. Як стає відомо з "Опису", московські купці везли їх із Глинська (Ч-280) та с. Будища Лютенської сотні (Ч-440), калузькі - із с.Книшівка Веприцької сотні (Ч-364), курські - із сіл Сари поблизу Гадяча (Ч-327) та Павлівки Третьозіньківської сотні (Ч-420), причому павлівчани постачали ще купців з Орла (Ч-420). До Рильська фрукти везли із с.Дудчинців Веприцької сотні (Ч-365) та Бобровника (Ч-419), до Севська - із Книшівки (Ч-364) та Дудчинців (Ч-365), нарешті, до Суджі - із Бобровника (Ч-419).

Є вказівки на продаж фруктів російським купцям без згадки про міста, звідки вони приїздили. Наприклад, про жителів містечка Носівки Київського полку, що належало Розумовським, упорядник пише: "Некоторые имеют сады и при хорошем урожае продают фруктов великороссийским купцам, нарочито сюда приезжающим, тысяч до двух рублей" (Ч-161). Менші кошти одержували жителі с.Патяти Козелецької сотні. "Опис" розповідає, що "с обывателей многие имеют родючого дерева сады и продают великороссийским купцам овощ, получая за лето во время урожая вообще поболее ста рублей; другие ж - беднейшие ходят за Десну в заводы диогтяные /.../" (Ч-172). Російським купцям продавали фрукти також у с.Жуківці поблизу Ніжина (Ч-106), Хрещатому Козелецької сотні (Ч-116), містечку Опішні (Ч-448), с.Заїчинях першої Опішнянської сотні (Ч-453), Лазках другої (Ч-453), Батьках третьої Опішнянської сотні (Ч-455), Більську Куземинської (Ч-473) та Павловці Грунської сотні (Ч-473).

Упорядник "Опису Київського намісництва" П.Симоновський села аналітично не описував, сади згадуються тільки в нарисах, присвячених окремим містам. Так, розповідаючи про Козелець, він зазначає: "А у себя некоторые жители здешние имеют сады, оных овощи разного рода, и по болшой части яблоки, называемые шлянские, и груши позные, с которых, а паче с яблунь, великую получают прибыль, также вишни и смородина красная. В огородах же своих садыт и сеют боряки, капусту, огурцы, гарбузы, постернак, морковь, петрушку, лук и иные вещи ко употреблению в пищу и всяк оным изобилует, а яблоки и груши на деревьях запрождают приезжающим великороссийским купцам" (К-34-34 зв.). У Пирятині "имеются також и сады фруктовые, как и в других местах, состоящие из яблок, груш и вишен" (К-43), у Переяславі "сады хотя редки, однакож некоторые из градских жителей имеют, и в них рождаются фрукты: яблока, груши, вишни и сливы /.../" (К-55), у Золотоноші "сады здесь хотя в небольшом количестве, однако достаточные, в коих растут разные яблоки, груши, сливы и вишни" (К-67), у Дубнах "сады тут довольные, в них разного сорту яблоки, груши, сливы, вишни и черешни рождаются" (К-74 зв.), в Хоролі "некоторые имеют сады вишневые, яблуневые, грушевые и сливные, хотя в самом малом количестве" (К-84), у Миргороді "сады у них обыкновенны, в коих рождаются яблоки, груши и вишни /.../" (К-92), у Городищі "часть некоторая городских жителей имеют у себя сады плодородные, как то яблоки, дули, груши, вишни, шолковицы и другие сим подобные" (К-101 зв.), нарешті, у Голтві "сады имеют небольшие, в коих по болшей части дерева вишни, сливы простие, груши, яблоки, черешни, шолковицы шептала, абрикосы, дергон разные сортов, баргамоты, терн, виноград и прочее, как то смородина красная и белая, норики простие, греческие и турецкие растут и плод приносят /.../" (К-111). Натомість в Острі "садов плодородных по причине пешаной земли почти нет" (К-25). До цього можна додати вказівку, що жителі Лубенського повіту "садовые овощи и мед продают на месте московским и других великороссийских городов купцам" (К-80). Цими короткими відомостями і обмежується "Опис Київського намісництва" щодо селянського садівництва на Лівобережжі.

В кожному панському маєтку також росли сади, однак "Опис" згадує їх не завжди. Відповідно до панівних на той час смаків та уподобань фіксувалися лише новомодні сади, регулярні або англійські, яких на кінець 70-х рр. ХУІІІ ст. було чимало.

У захопленні тогочасною модою тон на все Лівобережжя задавав сам Румянец, у якого й дім у Заводі Пенському, й сад у Кучерівці були заведені "по англійському маніру". У Топалі стояв будинок, "зделанной италиянским ма-

нером на камяном фундаменте, с погребамі камяніннми ж, в двох этажах о 10 покоях, при коём сад, весьма хорошей, регулярно рассаженной с трома ранжарейми /.../" (Н-290).

Плин часу позначався на історії одного й того самого мастку. Так, після смерті гетьмана Данила Апостола в мастку Кучерівка на Глухівщині опис його майна занотував "вокруг дворца сад в огороді разных дерев /.../, около гумна гай деревом великий /.../, при оном же дворці гребля і при ній саджалка рибна, а при винниці гребля й саджалка рибная ж /.../. К оному ж дворцу принадлежит пасіка, в пасіці ізба черная, сіни дошатые, гай большой; в саду ульїв с пчелами шестдесят два, мертвих восемь"³. Нового власника мастка П.О.Румянцева його старосвітський характер не задовольняв. Опис 1779-1781 рр. свідчить про будинок "каменной о трох во внутри этажах, о 16 покоях, с погребом каменным же; в другой связи деревяной о 4 покоях. При сем доме есть ранжарей и садов два: один по аглицкому манеру, а другой вновь регулярной рассажен з родючого дерева" (Н-480).

На Румянцева рівнялись інші. Г.Кулябка одержав у спадщину великий масток Левенку. Ось як описано його: "Дом деревянный по лучшему вкусу выстроенный о 10 покоях, с принадлежащими к нему службами и тут же при доме регулярный сад отличного искусства с цветниками и беседками, а посредине саду саджалка (четвероугольная) и возле ее галлерей, невотдаль же того аранжарей" (Н-78).

Подібні сади з оранжереями були на Новгород-Сіверщині і в менших мастках. У І.Миклашевського в Білому Колодязі Новоміської сотні був "сад регулярной з саджалкою" (Н-246), у К.Розумовського на хут. Красівці "регулярной сад и в нем галлерейка" (Н-18) та в м.Ропську "регулярной сад" при прядивному заводі (Н-281). При домі І.Журмана в Гарцові ріс "небольшой регулярной сад с тремя в нем сажалками" (Н-51), будинок І.Борозни в с.Медведові був "в двух связях о 16 покоях с небольшим регулярным салом" (Н-56), в с.Пантусові першополкової Стародубської сотні тавмний радник Будлянський мав дім "о 10 покоях з садом при нем регулярным и службами деревянными" (Н-44), а у В.Кочубея в Ярославці стояв дерев'яний будинок "о 15 покоях с регулярным садом и ранжареею" (Н-371).

У Сваркові, зазначається далі в "Опису", Я.Маркович мав будинок "деревянной о 8 покоях, з садом, регулярно по линиям рассаженным" (Н-469). У Новій Греблі статський радник Неплюев мав будинок "лесной деревяной о 4 покоях, при коём сад регулярной (рассаженной) с ранжареею, и дом для прикащика" (Н-477). У надвірного радника Ширая в Соловому, нотує один із укладачів, сад "хотя нерегулярно, но искусно засажений" (Н-94). У П.Миклашевського у Волокитині при будинку "о 24 покоях" теж був сад "весьма хорошей" (Н-464). Майор граф Владиславич, що мешкав у Стародубі, мав дерев'яний будинок "с аранжареею" (Н-37). У бунчукового товариша Савича в Кривці регулярний сад "при роше хорошей" було посаджено на острові, де стояв його великий будинок (Н-254).

Крім саджавки чи рибного садка, що мали насамперед утилітарне призначення, крім оранжереї, картину панського саду доповнювали спеціальні будинки для відпочинку. Вище згадувалося, що в Левенці біля саджавки збудовано було променуара - "галлерей". Так само й у бунчукового товариша Ширая на хут.Міло-

³ Цит. за: Судженко М. Материали для отечественной истории. Киев, 1853, т.1, с.22-23.

вому над річков стояв на зрубі дім на три покої, "имеющей вид увеселительной галлерей" (Н-77).

Як ми вже переконалися, "Опис Чернігівського намісництва" багатий на відомості про селянські сади, панські ж садки згадуються в ньому лише один раз у Ічнянські сотні "ст Парафеевки в 6 верстах при соединении речек Парафеевки и Смоши господский каменный дом о 4 покоях с садом и плотина на речке Смоше о 2 амбарах" (Ч-138).

"Опис Київського намісництва" П.Симоновського фіксує теж тільки один панський сад у Городищі Переяславського повіту поблизу Ташані, що належав Румянцеву: ".../ есть там же на островке изрядной графской дом из регулярным садом /.../" (К-60).

Лишається ще одна категорія садів, що їх фіксують розглядувані описи. Це сади церковні, монастирські. В "Описі Чернігівського намісництва" зазначено: "Із.Слобода Бобровица. Положение имеет при городе Чернигове на малом косогоре. В ней монастыря катедрального Черниговского архiereя увеселительный дворец /так/ и пространной сад с каменным и деревянным строением и церковью" (Ч-9). Остання згадка - в "Опису Київського намісництва": при дівочому монастирі в Золотоноші "садов два, в коих растут разных родов яблук, груши и вишни" (К-64-64 зв.). Отже, слід зазначити, що описи намісництв лишаються цінним джерелом для вивчення садів північного Лівобережжя України другої половини ХУІІІ ст.

В. О. Сидоренко

ДЖЕРЕЛО ХУІІІ ст. ДЛЯ "АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР"

Мета цієї статті - познайомити істориків та картографів з картою Київської губернії останньої чверті ХУІІІ ст.

Згадане джерело дає не лише картографічний матеріал, а й статистичні відомості про кількість населення у губернії та повітах, державні і приватні будівлі, промислові підприємства тощо.

Автор карти та умови, за яких складалась карта, невідомі. На неї звернули увагу під час відбору матеріалів для нової експозиції у фондах Державного історичного музею УРСР.

Як видно з напису на звороті карти, її подарував Українському національному музею 26 вересня 1917 р. відомий колекціонер та мистецтвознавець В.О.Шавинський. До 1956 р. карта зберігалась у фондах Державного музею українського мистецтва УРСР, пізніше передана Державному історичному музею УРСР, де зберігається й тепер.

У другій половині ХУІІІ ст. складанням географічних карт на Україні займалися різні відомства - військово, межове тощо. Для створення карт залучалися фактичні відомості, зібрані експедиціями Академії наук. На місцях створювались картографічні комісії в складі землеміра, його помічників, межувальників, земських комісарів, представників армії та інших спеціалістів. В результаті поєднання зусиль відповідних відомств і безпосередніх виконавців карти України ХУІІІ ст. за змістом наближаються до сучасних, а художнє оформлення багатьох з них заслуговує на високу оцінку¹.

¹ Павлова В.П. Картографическое изучение территории Украины. Автореф. канд.дис. Киев, 1954, с.5-6.

Розглядувана карта виконана на білому папері без сітки в стилі барокко, тушшю, розмір її 93 x 99 см. Зверху в центрі карти картуш з вензелем Катерини II (20 x 23 см), що містить назву: "Карта Киевской губернии с разделением уездов и с расположением вокруг оной уездных городов, планов и таблицей, показывающих расстояние оных и число селений, строений и народа". Зверху ліворуч "Табель расстояния городов Киевской губернии в верстах" (18 x 35 см). Праворуч від картуша – план міста Києва (18 x 35 см). Під картушем карта Київської губернії (43 x 55 см). У верхньому кутку картуша вміщено назви повітів губернії та зразки різнокольорових ліній їх кордонів. Оскільки назви повітів на карті вказано латинськими буквами, в картуші подається розшифровка цих позначень: А – Київський повіт, В – Остерський, С – Козелецький, Д – Пирятинський, Е – Лубенський, F – Миргородський, G – Хорольський, Н – Голтвянський, І – Городищенський, К – Золотоніський, L – Переяславський. Ліворуч наведено таблицю, де вказано, якими умовними позначеннями відтворюються на карті губернське та повітові міста, містечки, села, монастирі, хутори, кам'яні та дерев'яні панські двори, поштові станції, конезаводи, перевози, поштові та польові дороги. Праворуч в нижньому куті карти вказано масштаби до карти губернії в дймах і до планів повітових міст в сажнях. З обох боків карти розміщені у прямокутниках однакового розміру (13 x 18 см) плани повітових міст.

В нижній частині карти майстерно виконані аквареллю мініатюрні зображення Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Михайлівського монастиря, Андріївського собору.

Під картою велика таблиця (27 x 55 см) – "Табель, показывающий, сколько в Киевской губернии вообще и в каждом уезде порознь находится каких селений, публичных строений и число мужского пола разного звания душ". Тут подані статистичні відомості по (губернії та повітах) про кількість містечок, сіл, хуторів, монастирів, церков дерев'яних, кам'яних, казенних і дворянських будинків і млинів, а також кількісний склад населення в кожному повіті: купців, міщан, козаків, служителів культу, власників будівель селян за походженням, казенних селян, слуг, старців у богодільнях.

У таблиці вище назв повітів вміщено різнокольорові герби повітових міст.

Карта і плани міст мають власну орієнтацію, тобто північ не завжди орієнтована у верхню частину плану, що пояснюється, очевидно, необхідністю ефективніше використати площу паперу. Для зручнішого користування картою складено кілька таблиць. Наприклад, таблиця соціального складу населення Київської губернії 1782–1784 рр. Вона, однак, містить не досить повні відомості, тому що не враховано жіноче населення.

Соціальний склад населення в Київській губернії (чоловіча стаття): дворяни, власники будівель – 760, купці – 281, міщани – 9259, козаки – 152 505, служителі культу – 4260, селяни – власники будівель – 212 487, казенні селяни – 10 014, слуги – 6140, старці з богодільень – 443. Всього осіб чоловічої статі 402 866.

Таблиця будівель Київської губернії 1782–1784 рр., звичайно, теж не повна – нема будівель купців, ремісників, казенних селян тощо. Будівлі Київської губернії: монастирі – 25, церкви кам'яні – 32, церкви дерев'яні – 646, казенні будинки – 142, дворянські – 760, селянські будинки – 212 487.

Очевидно, більш-менш точні відомості наводяться в таблиці про кількість населених пунктів губернії 1782–1784 рр. Населенні пункти Київської губер-

ні: міста - II, містечки - 46, села - 76I, хутори - 700. Всього населених пунктів 1518.

На жаль, на карті нема матеріалів про наявність в губернії гут, рудень, солярень тощо і не підсумовано відомості про окремі підприємства, які показані на карті умовними позначками - поштові станції, конезаводи тощо, але їх легко підрахувати: млини - 946, конезаводи - 13, поштові станції - 51.

Отже, карта містить значний матеріал, що може бути використаний при складанні карт Атласу історії Української РСР.

Г. В. Б о р я к

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРИКІВ-ВИКЛАДАЧІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Адміністративно-територіальний устрій України першої половини XVI ст. належить до проблем вітчизняної історії, які ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. Певною мірою це пояснюється складністю адміністративної системи Литовської та Польської держав, до складу яких входила більшість українських земель, частими змінами кордонів, виникненням нових територіальних одиниць, що не завжди супроводжувалось скасуванням старого адміністративного устрою тощо.

У зв'язку з цим доцільно показати, як саме розв'язувалось це питання в науковій спадщині вітчизняних істориків. Обмежимося лише розглядом праць дослідників дорадянського часу, зокрема викладачів Київського університету, які стосуються нашої теми. При оцінці праць буржуазних істориків необхідно керуватись вказівкою В.І.Леніна про те, що буржуазним вченим, які здатні "давати найцінніші праці в спеціальних галузях хімії, історії, фізики, не можна вірити ні в єдиному слові, раз мова заходить про філософію"¹.

Насамперед звернемося до творів М.О.Максимовича (1804-1873) - першого ректора університету, професора, члена-кореспондента Російської Академії наук. І хоч у своїх численних друкованих статтях та рукописних нотатках він нерідко обмежувався однією-двома побіжними замітками, в них ми знаходимо чимало важливих фактичних даних та уважних спостережень щодо територіального устрою українських земель першої половини XVI ст. Зокрема, в працях з історії Литовсько-Руської держави - "Нечто о земле Киевской", "Память о киевском воеводе Григории Ходкевиче", "Заметка о земле Волынской", "Письма о кн. Острожских", "О литовском гетмане князе Острожском" - Максимович пильно приділяється до карти України XIV-XVI ст. Спростовуючи "невиразні і плутані уявлення" про неї в історичних працях, він встановлює дійсну дату і відтворює умови, за яких Київському князівству було надано статус воєводства "на користь Литовського великого князівства, а не Королівства Польського"², а також остаточного закріплення за Польщею "Кам'янецької частини Поділля". Характеризуючи адміністративний апарат Київського воєводства, він, зокрема, зазначає, що "старости київського взагалі не було, як не було й староства київського"³. Розглядаючи адміністративний устрій України XVII ст. у спеціальному

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів, т.18, с.336.

² Максимович М.А. Собр. соч. Киев, 1876, т.1, с.151-152.

³ Там же, с.159.

дослідженні "Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого", він відзначив, що поряд з розподілом території "по війнству на полки і сотні" зберігся розподіл XVI ст. "по земству на повіти"⁴. Максимович простежує також деякі територіальні зміни в Галичині протягом XIV-XVI ст.⁵

Дослідник викриває помилки В.Б.Антоновича у питанні про "вигадане приєднання Волині до Польщі у 1454 р.", про територіальні володіння запорізького козацтва у XVI ст., розміри магнатських латифундій князів Вишневецьких, час приєднання Чернігово-Сіверщини до Московської держави тощо. У "Письмах о козаках приднепровских" Максимович заперечує проти віднесення М.І.Костомаровим адміністративної реформи Стефана Баторія 1576 р. до першої половини XVI ст.: "Чи ж міг уявний гетьман /Ружинський/...створити в 1514 р. обов'язкові двохтисячні полки - Чернігівський, Сіверський і Ніжинський - в чужій області, що належала Московській державі?"⁶

Багато цікавих відомостей відносно територіального складу українських земель вказаного періоду було зібрано М.О.Максимовичем в історико-географічних дослідженнях "Об участии и значении Киева в общей жизни России", "Очерк Киева", "Объяснительные параграфы о Киеве", "Сказание о Межигорском монастыре", "О монастыре Гнилецком", "О Звенигороде, бывшем под Киевом", "О десяти городах и некоторых селах древней Украины", "Путевые воспоминания о Полтаве", "Воспоминания о Золотоноше", "О городе Степани", "Воспоминание о городе Пересопнице и Дубровицах", чернетках "Мои географические заметки о Малороссии", "Украина Заднепровская" та ін. Він не тільки прагнув вказати місцезнаходження тих чи інших населених пунктів на сучасній карті, а й розробив певну систему опису міст і сіл України⁷, встановлюючи, де можливо, їх адміністративну належність у різні часи.

М.О.Максимович був добре обізнаний з картографічними джерелами історії України XVI-XVII ст. Використовуючи у своїх дослідженнях відомості "Книги Большого Чертежа" про територію України, він також згадує карти України Богдана, Блавіана (Блау), Герберштейна, польські географічні карти і дає певний критичний аналіз цих джерел⁸.

Знайомство з літописними, документальними, картографічними джерелами, історико-критичний і порівняльний методи дослідження поглибили вклад М.О.Максимовича у вивчення багатьох питань вітчизняної історії, зокрема адміністративно-територіального устрою українських земель XVI ст.

Увагу О.К.Неволіна (1806-1855) - професора права Київського університету і одного з визначних дослідників у галузі історичної географії першої половини XIX ст. - привертала історія найдавніших внутрішніх адміністративних кордонів Росії. На його думку, встановлення кордонів земельних володінь "належить до ряду найперших умов існування й розвитку суспільства"⁹. Його перу належить перший в історіографії минулого століття "Общий список русских городов", складений на широкій джерельній основі. Тут у стислому вигляді в

⁴ Максимович М.А. Собр. соч. Киев, 1876, т.І, с.168-169.

⁵ Там же, с. 656.

⁶ Там же, с. 307.

⁷ Марков П.Г. М.О.Максимович - видатний історик XIX ст. К., 1978, с.149-150.

⁸ Максимович М.А. Собр. соч., т.І, с.748; Максимович М.А. Дубочные изображения малороссийских городов. - Киевлянин. 1850, кн.3, с.188.

⁹ Неволин А.К. Полн. собр. соч. СПб., 1859, т.6, с.431.

невеликій за обсягом статті він подав відомості про адміністративну належність близько 400 давньоруських та українських міст і містечок, що виникли до XVI ст. включно; вказав дати заснування або першої згадки про них, час надання магдебурзького права, побічно визначив територіальні загарбання Польщі та Литви під час перебування українських земель у складі цих держав¹⁰.

На першу половину XIX ст. припадає початок діяльності відомого історика, юриста і археографа М.Д.Іванішева (1811-1877). Майже в усіх працях М.Д.Іванішев деяков мірою порушує питання територіального устрою України XVI ст., хоча й не розглядає його спеціально. Зокрема, багато відомостей про територію Ковельського староства і взагалі Волинського воєводства зібрано у статтях "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни", "Сведения о Ковельском имении, принадлежавшем князю Курбскому".

Структура дрібних сільських адміністративних одиниць розглянута Іванішевим у праці "О древних сельских общинах в Юго-Западной России". На великому актовому матеріалі Луцького і Володимирського повітів він простежив основні риси общини та характер її адміністративних зв'язків з містом. Він довів, що община складалася з чотирьох-дев'яти сусідніх поселень, землі яких, визначені чіткими кордонами, становили округ общини. Така будова общини була поширена "у всій Русі, а Русь... становили воєводства: Волинське, Подільське, Белзьке і Руське, якому належала земля Львівська, земля Сяноцька, земля Галицька і земля Холмська"¹¹.

Іванішев правильно визначив адміністративні наслідки Люблінської унії для України. Він підкреслив, що відміну від федеративного об'єднання польських і литовських володінь після Кревської унії 1385 р., у 1569 р. "Південно-Західна Русь у складі Волинського і Брацлавського воєводств, а також князівства Київського увійшли до складу Польського королівства як провінції"¹². Вивчаючи матеріали орестських і віленських сеймів 40-50-х рр., Іванішев констатував, що у першій половині XVI ст. "територія Литви та Південно-Західної Росії чітко відокремлювалась від території Польського королівства"¹³. Про це дбало литовсько-руське дворянство, особливо волинське, яке скаржилось польському королю на часті порушення кордонів з боку Польської держави.

Поряд з правильними висновками і спостереженнями праці М.Д.Іванішева мають певні недоліки. Так, він помилково ототожнював сільську общину з копою, недооцінював соціально-економічні мотиви територіальних змін XIV-XVI ст. у зв'язку з уніями 1385 та 1569 рр.

Сільська община і характер общинного землеволодіння Лівобережної України XVI-XVII ст. були об'єктом досліджень буржуазного історика, професора Київського та Петербурзького університетів І.В.Лучицького (1845-1919). Значення праць Іванішева і Лучицького полягає в тому, що вони допомагають простежити еволюцію різних територіальних об'єднань населення "Південно-Західної Русі", що в першій половині XVI ст. становили староства, повіти, воєводства та інші адміністративні одиниці Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

У фундаментальній праці "Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства" професор російського права Ф.І.Ле-

¹⁰ Невалин А.К. Полн. собр. соч. Спб., 1859, т.6, с.25-95.

¹¹ Иванішев М.Д. Сочинения. Киев, 1876, с.236.

¹² Там же, с.376.

¹³ Там же, с.375.

онтович (1833-1911) вирішує важливі питання устрою українських земель XIV-XVI ст. Висвітлюючи характер приєднання до Великого князівства Литовського Сіверської, Київської, Волинської та Подільської земель, який він помилково вважав не завойовницьким, а добровільним, проведеним "при сприянні самого ж населення"¹⁴, Леонтович визначив деякі особливості адміністративного поділу кожної з них, детально описав історичні кордони Сіверщини, Київщини, Волині, Поділля протягом XIII-XV ст.¹⁵ Він вказав на відсутність постійних кордонів між Литвою та Росією на Сіверщині до приєднання її до Росії згідно з мирними трактатами 1494, 1503, 1508, 1523 рр. Леонтович неодноразово порушував питання про кордони між Литвою та Ордою. Зокрема, він відзначив, що межі литовської держави навіть у 40-х рр. XVI ст. сягали далеко на південь і охоплювали "південні степи до самого Чорномор'я"¹⁶.

На відміну від зовнішніх кордонів Литви на Сіверщині внутрішні кордони, зокрема між західною та східною частинами Поділля, були стійкими і майже не змінювались з XV ст. Особливістю південно-східної частини Подільської землі (з 1566 р. - Брацлавське воєводство) була її посилена колонізація, що тривала протягом усього XVI ст. Околиці ж Литовсько-Руської держави були вкриті "майже суцільною сіткою прикордонних замків з їх волостями, що стояли окремо від областей, до яких вони належали за географічним положенням"¹⁷. Така побудова прикордонних повітів була властива в XVI ст. всім українським землям, що становили східні і південно-східні околиці Великого князівства Литовського.

Леонтович намагався детально висвітлити строкатий територіальний склад удільних князівств на Київській, Подільській, Волинській, Холмській, Белзькій землях та їх роздрібнення на водості, староства (*capitanatus*), повіти (*districti*), округи (*territoria*) у зв'язку з розкладом удільної системи у середині XV - першій половині XVI ст. Він створив картину адміністративного устрою шляхетської республіки після Люблінської унії, зумовлену розвитком "безладної системи староств, що швидко розростались у суцільну мережу магнатських вотчин - держав". При цьому він відзначив спадкосмість територіальних змін середини XVI ст.: землі, повіти і воєводства Речі Посполитої, за його словами, перебували у "генетичному зв'язку... із старовинною системою князівських уділів у складі повітів-волостей, тивунств тощо"¹⁸. Він підкреслює, що ранній поділ Київської землі "на цілком відокремлені волості... із своїми незалежними один від одного правителями" зберігається ще на початку XVI ст.¹⁹ Ще більша незалежність була властива в першій половині XVI ст. адміністративній системі південної Волині: "Адміністративна єдність південно-волинських міст і повітів встановлюється лише після Люблінської унії, коли Волинська земля увійшла до складу польських провінцій і створила окреме воєводство у складі трьох головних повітів: Волинського, Луцького й Кременецького"²⁰.

¹⁴ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. Спб., 1894, с.329.

¹⁵ Там же, с.29, 352.

¹⁶ Там же, с.318-319.

¹⁷ Там же, с.179.

¹⁸ Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. Спб., 1895, с.42.

¹⁹ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права..., с.187.

²⁰ Там же, с.316.

У своїх працях Леонтович зв'язує не тільки склад, а й походження окремих адміністративних одиниць, зокрема повітів і воєводств, час їх запровадження і характер функціонування на українських землях у XIV-XVI ст. обстоє положення про автономний характер територіального об'єднання українських земель у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського після скасування у XV ст. удільної системи. Ці землі об'єднувала "лише особа спільного господаря... Кожна автономна земля жила згідно свого місцевого права і управлялась незалежно від великого князя литовського"²¹.

Абсолютизуючи "частичну" систему литовської адміністрації, Леонтович не завжди чітко розрізняв адміністративні одиниці. І якщо до початку XVI ст. це певною мірою обумовлювалось історичними обставинами (зокрема, поняття повіту і волості в Литовській державі ще "збігалися як адміністративні підрозділи земель та воєводств"²²), то для першої половини XVI ст. їх можна вважати вже більш-менш визначеними. Дослідник неправомірно вважав староства і держави того періоду довічними володіннями магнатів, хоча тоді вони роздавалися на невизначений час і, власне, "характеру володінь ще не мали"²³.

Дослідник підкреслював становий характер територіального поділу українських земель у XV - першій половині XVI ст., але при цьому штучно поділяв адміністративні одиниці на замкнуті групи: "суто селянські" (волості, ключі, тивунства) та виключно шляхетські (воєводства, землі), не враховуючи складних економічних та адміністративних зв'язків між ними і ігноруючи класові відносини феодального суспільства²⁴. Останнє зумовило й ідеалізацію Леонтовичем "земської єдності" населення українських земель, що передувала скасуванню удільної системи. Нарешті, значні територіальні зміни XV-XVI ст. він схильний пояснювати суто зовнішніми причинами (необхідністю захисту від ворогів, системою пожалувань і бажанням магнатів "перетворити державу у суцільну сітку староств і держав") чи загальним хаотичним станом литовської адміністрації та законодавства²⁵. На його думку, під впливом цих та інших обставин "землі самі собою стали розпадатись на складові частини"²⁶ після розкладу удільної системи.

Питання адміністративно-територіального устрою України неодноразово порушував професор Київського університету, член-кореспондент Російської Академії наук В.Б.Антонович (1834-1908).

Відкинувши антинаукові твердження та принципово неправильну трактовку В.Б.Антоновичем питань вітчизняної історії, можна використати ту частину його спадщини, яка містить величезний фактичний матеріал.

У друкованих працях В.Б.Антонович не розв'язував спеціально питання про адміністративно-територіальний устрій України першої половини XVI ст.

²¹ Леонтович Ф.И. Веча, сейми и сеймики в Великом княжестве Литовском. Журнал министерства народного просвещения (далі - ЖМП), 1910, № 2, с.236; Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права..., с.178-179, 190, 191; Леонтович Ф.И. Сословный тип территориально-административного состава..., с.47-48.

²² Леонтович Ф.И. Акты Литовской метрики. Варшава, 1896, т.1, вып.1-2, с.ХУІІ.

²³ Лебавский М.К. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. - ЖМП, 1894, № 8, с.379.

²⁴ Леонтович Ф.И. Сословный тип..., с.36.

²⁵ Леонтович Ф.И. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. Спб., 1893, с.57.

²⁶ Леонтович Ф.И. Сословный тип..., с.32.

Проте в докторській дисертації "Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст." (Київ, 1878) він розглядав територіальний склад українських земель XIV-XV ст. у зв'язку з приєднанням їх до Литовської держави і докладно описав їхні кордони за часів Гедиміна. Характер зв'язків між територією волості і містом на Україні XVI ст. був досліджений ним у роботі "Исследование о городах юго-западного края"; у статті "Київ, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569) Антонович простежив історичні кордони Київщини за вказаний період²⁷.

Більш докладно це питання висвітлено в конспектах лекцій Антоновича з історії Литовсько-Руської держави та Південно-Західної Русі²⁸. Зокрема, він розглянув розвиток адміністративної системи Великого князівства Литовського XIV-XVI ст. від удільних князівств до повітів, староств і воєводств. Він підкреслив, що за адміністративною реформою Вітовта кілька волостей об'єднувалися у повіти, з яких згодом утворювалися воєводства²⁹. Зростання кількості українських староств у XV-XVI ст. Антонович пов'язав з розширенням кордонів Литовсько-Руської держави та розвитком дворянського землеволодіння. Він визначив три "українні лінії" Великого князівства Литовського. Першу - до середини XV ст. - становили староства: Лоївське, Любецьке, Остерське, Київське, Чорнобильське, Овруцьке, Житомирське, Барське, Кам'янецьке; другу (друга половина XV - перша половина XVI ст.) представляли замки: Переяславський, Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Вінницький, Хмельницький; третя лінія складалась із Чигиринського, Звенигородського і Лисянського староств і утворилась у другій половині XVI ст.³⁰

На підставі актового матеріалу середини XVI ст. Антонович розглянув територіальний склад Київського воєводства. За його підрахунками, у восьми українських повітах налічувалось 325 сіл³¹.

Проблеми територіально-адміністративного устрою України першої половини XVI ст. займають значне місце в науковій спадщині професора історії права Київського університету, відомого представника історико-юридичної школи М.Ф.Владимирського-Буданова (1838-1916).

Досить вичерпна загальна картина територіального поділу українських земель вказаного періоду була створена ним у передмові до другого тому сьомої частини "Архива КЗР". Коло проблем, які досліджував автор, пов'язане переважно з "українними" повітами Великого князівства Литовського і Королівства Польського першої половини XVI ст., тобто тими, що "дійсно межували із степом". До їх числа Владимирський-Буданов відносив шість повітів Литовської держави: Київський, Житомирський, Канівський, Вінницький, Черкаський, Брацлавський та чотири повіти Корони: Хмельницький, Зінківський (з 1542 р. - Барський), Кам'янецький та Летицівський. Решту - вісім повітів (Остерський, Чорнобильський, Мозирський, Овруцький, Луцький, Любецький, Межибізький та Червоногородський) - він спеціально не розглядав, відносячи їх до внутрішніх. Спираючись на величезний ілюстраційний матеріал першої половини XVI ст., дослідник подав перелік населених пунктів кожного з повітів, підрахував загаль-

²⁷ Див.: Антонович В.Б. Монографія по истории Западной и Юго-Западной России. Київ, 1885, т.І.

²⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф.І, спр.ІІ56, 8093, 8097, 8098, 8102 та ін.

²⁹ Там же, спр.8093, арк.72; спр.8102, арк.252.

³⁰ Там же, спр. 8093, арк. І0-ІІ.

³¹ Там же, спр. 7958, арк. І.

ну кількість населення, зробив спробу визначити кордони між повітами, підкреслив особливості їх територіального устрою та управління, вказав на відмінності між польськими та литовськими повітами. На його думку, повіти польського Поділля, на відміну від литовських, протягом XVI ст. неодноразово змінювали свої "назви, кількість і кордони"³². Владимирський-Буданов вважав, що кордони Польської та Литовської держав були ареною постійних суперечок між ними, особливо непевним було становище між Хмільницьким та Вінницьким повітами.

Владимирський-Буданов одним із перших вказав на наукову цінність люстрацій середини XVI ст., тарифів 1530-1569 рр. та інших статистичних джерел для вивчення адміністративно-територіального устрою України.

Цікавий матеріал для порівняльного аналізу проблеми був систематизований ним у передмові до наступного тому "Архива ЮЗР". Автор простежує процес зростання кількості старост, зміни їх кордонів та розмірів, умови створення нових адміністративних одиниць. Розширений варіант цієї ж статті містить докладний аналіз важливого картографічного джерела з історії України – карт Бошлана, які, за словами дослідника, досить правдиво зображують тодішні кордони українських земель. Разом з тим Владимирський-Буданов підкреслив, що вони "багато в чому можуть бути доповнені і перевірені" літописами, свідченням офіційних документів, історичними дослідженнями³³.

Предметом наукових пошуків дослідника були й окремі адміністративні одиниці України періоду литовсько-польського панування. Зокрема, поділ на воєводства XV-XVI ст. він розглядав у рукопису монографії з історії Литовсько-Руської держави³⁴. Владимирський-Буданов поділяв "автономну" теорію Ф.І.Леонтовича і вважав, що із введенням воєводств українські землі-провінції ще довго зберігали залишки колишньої політичної автономії. Воєводи і старости мали певну законодавчу владу, давали жалувані грамоти, устави містам тощо. Автор висловив думку про юридичне існування ще на початку XVI ст. Чернігівського воєводства: "Від нього навіть відправлялися послы на сейм, хоча в дійсності воно вже було приєднано до Московської держави"³⁵. З часом підрозділи воєводств – повіти – все більше виявляють характер незалежних провінцій, коло діяльності воєвод звучується, їх влада стає формальною³⁶. Значення воєводств поступово обмежується також із зростанням ролі старост як округів державної влади. Серед українських старост середини XVI ст. автор згадує Канієське, Черкаське, Вінницьке, Житомирське, Луцьке, Володимирське, Кременецьке; з кінця XVI – початку XVII ст. – Білоцерківське, Корсунське, Переяславське та ін.

Владимирський-Буданов неодноразово згадує волость як "природну адміністративну одиницю"³⁷. У посібнику з історії руського права він визна-

³² Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии. – Архив Юго-Западной России. Киев, 1890, ч.7, т.2, с.59.

³³ Владимирский-Буданов М.Ф. Работа по истории колонизации Украины. – ЦДІА УРСР, ф.840, оп.1, спр.6-9, арк.3.

³⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Литовско-русское государство. – ЦДІА УРСР, ф.840, оп.1, спр.5.

³⁵ Там же, с.55.

³⁶ Владимирский-Буданов М.Ф. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVII веках. Заставное владение. – Архив Юго-Западной России. Киев, 1911, ч.7, т.6, с.52.

³⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве. – Киевский сборник в пользу пострадавших от неурожая. Киев, 1892, с.181; ЦДІА УРСР, ф. 840, оп.1, спр.5, арк.56.

чив волость як "округ, який містить укріплені й неукріплені сільські общини"³⁸. Вона об'єднувала центральне місто і навколишні села і в середині XVI ст. відзначалася надзвичайною замкнутістю. Адміністративну єдність волостей дослідник правомірно пов'язував з господарською діяльністю, общинним землеволодінням та системою оподаткування. Це, на його думку, обумовило збереження навіть у XVI ст. слідів "колишнього величезного значення волостей в українських... землях"³⁹. З'ясовуючи походження окремих адміністративних одиниць, він слідом за Леонтовичем вважав, що назва "повіт" остаточно була затверджена за "великими областями земель" лише в середині - другій половині XVI ст.; в XIV-XV ст. назва "волость" однаково означала як частину земель, так і їх підрозділи.

Владимирський-Буданов вивчав і дрібніші адміністративно-територіальні одиниці, з яких склалися волості Литовсько-Руської держави в XVI ст., тобто неділі, сотні, десятки, сорби. Всі вони, за винятком останньої, були виявлені автором в актах українських земель. Вивчення побудови "природних" адміністративних одиниць привело Владимирського-Буданова до важливого висновку, що держава не створювала їх фінансовими засобами, а "користувалась вже готовими народними одиницями" і пристосовувала до них свою податну систему.

Процес роздрібнення великих адміністративних одиниць у першій і особливо в другій половині XVI ст. вчений тісно пов'язував з розвитком приватного землеволодіння на українських землях. "Були випадки переходу, - писав він, - у приватне володіння місцевих магнатів цілих повітів з їх замками"⁴⁰. Питання адміністративно-територіального устрою поряд з іншими проблемами суспільно-політичного розвитку та правового становища України XIV-XVII ст. Владимирський-Буданов розглядав з ідеалістичних позицій. Але водночас він намагався врахувати соціально-економічні моменти, що допомогли йому запобігти крайнього догматизму, властивого більшості буржуазних істориків⁴¹, зробити позитивний вклад у вивчення проблеми.

Історія Великого князівства Литовського, і зокрема українських земель, що входили до його складу у XIV-XVI ст., була в колі наукових інтересів М.П.Дашкевича (1852-1908) - історика, професора світової літератури Київського університету, академіка Російської Академії наук. У своїх статтях "Литовско-Русское государство, условия его возникновения и причины упадка", "Борьба культур и народностей в Литовско-Русском государстве", "Люблинская уния и ее последствия"⁴² він висловив критичні зауваження щодо проблеми формування території Великого князівства Литовського, часу приєднання до нього українських земель, характеру адміністративних зв'язків між ними, визначив деякі особливості розвитку і територіального устрою кожної з них.

Він підкреслив, що південні кордони Литовсько-Руської держави остаточно визначились на північному узбережжі Чорного моря до Очакова після завоювання Ольгердом Поділля^{*}. Дашкевич справедливо вказав на сталість традицій-

³⁸ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Киев, 1905, с.22.

³⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения Западной России XVI в. (Реферат). - ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф.І,спр.44 717,с.15.

⁴⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России..., с.132.

⁴¹ Скакун О.Ф. М.Ф.Владимирський-Буданов як історик права України. - Проблеми правознавства, 1974, вип.27, с.136.

⁴² Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.Киев, 1835.

* На думку Дашкевича, ці кордони довгий час майже не змінювались і лише в кінці XV - на початку XVI ст. почали пересуватись на північ під тиском турецько-татарських орд.

ного устрою українських земель, незважаючи на значні територіальні зміни протягом XIV-XVI ст. За його словами, "сліди старого етнографічного розподілу... на землі" зустрічаються навіть у кінці XVI ст.

Цікаві відомості про територіальний устрій першої половини XVI ст. містять розвідки Дашкевича, присвячені Болоховській землі⁴³. Його думки щодо її положення між Галицькою, Волинською і Київськими землями поділяються радянськими істориками.

Територія України з найдавніших часів до XVII ст. включно була об'єктом дослідження приват-доцента Київського університету, професора Ніжинського історико-філологічного інституту, дійсного члена десяти наукових товариств В.Г.Ляскоронського (1856-1923). Наукові інтереси Ляскоронського зосереджувались переважно на території Лівобережжя, зокрема Переяславщини, але його "Историческая география"⁴⁴ охоплює всю територію України. У своїй роботі Ляскоронський детально простежив історичні кордони Галичини, Буковини, Закарпатської Русі, Холмщини, Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Слобожанщини, коротко зупиняючись на особливостях і умовах територіальних змін в кожній землі. Зокрема, він відзначив, що адміністративні кордони Волинського воєводства XVI-XVII ст. збігалися з етнічними; кордони Поділля часто змінювались внаслідок боротьби між Польщею і Литвою і були остаточно визначені лише в середині XV ст.

Не втратило свого значення дослідження Ляскоронським історичних кордонів Переяславщини до середини XIII ст.⁴⁵ Автор звернув увагу на природний характер кордонів між окремими землями: вони пролягали по річках та їх притоках, вододілах річкових систем, гірських хребтах, межах між лісом і степом тощо.

Цікаві відомості були зібрані Ляскоронським в невеликих історико-географічних розвідках: "Прошлое м. Триполья и окрестные о нем предания" (Київ, 1890), "О местоположении летописного города Родни" (Спб., 1904), "Краткий очерк истории Переяславской земли" (Лохвицкий исторический сборник, Київ, 1906), в історичних нарисах Пирятинна, Полтави, Канева, Кам'янця-Подільського, Ржищева^{*}.

Значну увагу приділяв Ляскоронський дослідженню іноземних картографічних джерел з історії України XVI-XVII ст., які дають загальне уявлення про її територію та адміністративний устрій. У статті "Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России" (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. 12, Київ, 1898) він описав понад 40 рукописів та друкованих видань Гаштольда, Гондиуса, Масси, Мюнстера, Меркатора, Данкерта, Сансона, Боплана та ін.^{xxx} Вивчаючи територію України за картографічними джерелами, Ляскоронський підкреслює, що вони спростовують помилкове твердження

⁴³ Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. - Труды III археологического съезда. Киев, 1873, т.2: Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах. - Университетские известия, 1884, № 6: Еще разнскания о Болохове и болоховцах. Киев, 1899.

⁴⁴ Ляскоронский В.Г. Русская историческая география. - ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф.90, спр.465-466.

⁴⁵ Див. праці: История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.К., 1903; К вопросу о переяславских торках. Спб., 1905.

^{*} Рукописи нарисів зберігалися в архіві автора у 1928 р., зараз в особистому фонді Ляскоронського відсутні.

^{xxx} У 1898 р. Ляскоронський зробив доповіді у товаристві Нестора-Літописця: "Описание Боплановского атласа второй половины XVII в."; "Г.Гондиус и его картографические труды относительно Южной России".

ня про незаселеність у XVI ст. більшої частини Лівобережної України, часто відбивають адміністративний устрій, кордони і місцезнаходження населених пунктів більш раннього періоду, тому що "атласи складались переважно з таких карт, які були зроблені значно раніше"⁴⁶. При співставленні назв на картах Боплана з тими, що трапляються в джерелах XVI ст., Ляскоронський виявив, що "більшість населених на карти Боплана поселень, не тільки великих, але й дрібних, вже існували в половині чи в кінці XVI ст."⁴⁷ Картам Боплана були присвячені окремі дослідження Ляскоронського. Використовуючи генеральну та обласні карти України (Подільського, Чернігівського, Брацлавського, Київського і Руського воєводств), він докладно описав їхні кордони із сусідніми землями і склав коментарі та географічний покажчик до карт.

Ляскоронський старанно вивчав давні шляхи України, зокрема на Київщині і Переяславщині⁴⁸. Бакаїв, Чорний, Муравський, Ізюмський, Кальміуський шляхи нанесені ним на рукописну карту. Карта ретельно вказує міста та інші населені пункти, повз які проходили вказані шляхи⁴⁹.

Наукова діяльність професора російської історії Київського університету, представника так званої київської школи М.В.Довнар-Запольського (1867-1934) припадає на кінець XIX - початок XX ст. Перебуваючи під впливом економічного матеріалізму, Довнар-Запольський у магістерській дисертації "Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах" зробив спробу відтворити економічне тло історичних процесів XIV-XVI ст. у Литовсько-Руській державі. Розвиток її окремих адміністративних одиниць, формування територіального складу і державного господарства він тісно пов'язував із "супровідним процесом у галузі соціально-економічних відносин", підкресливши, що держава взагалі перебуває "у значній залежності від соціально-економічного ладу"⁵⁰.

В окремому розділі він охарактеризував федеративний устрій українських земель, що перебували у XIV-XVI ст. у складі Литовсько-Руської держави, і дійшов висновку, що її територія формувалась як конгломерат земель і удільних князівств Чернігово-Сіверщини, Волині, Київщини, Смоленщини, які "суцільним кільцем оточували литовські землі".

Вважаючи епоху XVI ст. поворотним пунктом в галузі соціально-економічних відносин Великого князівства Литовського, Довнар-Запольський подав загальну характеристику адміністративно-територіального устрою України першої половини XVI ст. Зміну на рубежі XVI ст. намісництв на воєводства в Литовсько-Руській державі він вважав не простим перейменуванням, а "свідомим, хоча й обережним актом політики держави"⁵¹.

Дослідник відзначив серйозні територіальні зміни на Україні після введення земської реформи Сигізмунда-Августа, яка ставила, зокрема, на меті

⁴⁶ Ляскоронский В.Г. Иностранные карты и атласы XVI и XVII ст. - Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, 1898, № 12, с. 99.

⁴⁷ Ляскоронский В.Г. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901, с. 46.

⁴⁸ Ляскоронский В.Г. О положении летописного города Родни. Спб., 1904; История Переяславской земли до половины XIII в. Киев, 1903; Русские походы в степь в удельно-вечное время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. Спб., 1907.

⁴⁹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 90, спр. 518, арк. 1.

⁵⁰ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. - ИИИИ, 1900, № 7, с. 84.

⁵¹ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев, 1903.

"введення однакового і строго визначеного адміністративного устрою"⁵² - одну з найперших умов гнучкої системи державного оподаткування. В результаті було створено три воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське; воєводства були поділені на повіти: Київський, Мозирський, Житомирський, Овруцький - в Київському; Брацлавський і Вінницький - в Брацлавському воєводстві.

З'ясовуючи походження окремих адміністративних одиниць, Довнар-Запольський відзначив, що староства на Україні з'явилися значно пізніше воєводств, а тому старостинська адміністрація менш складна, ніж воєводська. Українські староства першої половини XVI ст. він справедливо вважав цілком самостійними адміністративно-господарчими одиницями. Їх значну незалежність від воєводського уряду, на відміну від центральних староств Литовсько-Руської держави, він пояснює прикордонним положенням.

Довнар-Запольський, визначаючи адміністративну належність Литовського Поділля - Брацлавського, Вінницького і Звенигородського староств, вказав, що вони становили частину Волинської землі. У монографії автор розглянув і процес роздрібнення українських староств, зростання їх кількості і перетворення на магнатські володіння. Надання староств вищим урядовцям за службу було досить рідкісним явищем на початку XVI ст., проте після унії воно стало загальним правилом. Деякі магнати змогли зосередити у своїх руках кілька староств. Керуючись даними "Устави на волюки" 1557 р., Довнар-Запольський вважав за можливе обчислення площі староств. Він також висловив думку про реальне існування планів староств у XVI ст., які не дійшли до нашого часу. Один з них нібито був показаний на Мазовецькому сеймику 1587 р.

В цілому, незважаючи на численні запозичення, адміністративно-територіальний устрій України першої половини XVI ст. зберігав ще багато традиційних, архаїчних рис⁵³.

Значну увагу приділяв дослідник визначенню територіального складу об'єкту, характеру зв'язків між містом і волостю на півдні і в північних районах Київського і Волинського воєводств. Селянська реформа 1557 р. викликала появу фільварків, значною мірою змінивши територіальну побудову волостей: двір державця чи старости з адміністративного центру волості перетворився на господарський центр великої економії⁵⁴. Крім розподілу на волості існував розподіл на десятки (зокрема, Білгородський десяток Київського воєводства)⁵⁵.

В ненадрукованій праці "О сборе мыта в Великом княжестве Литовском" Довнар-Запольський з'ясував територіальний склад різних митних округів, які сточували з усіх боків кордони держави. Зібрані вченим відомості щодо вартості оренди мит та їх прибутковості характеризують стан кордонів Великого князівства Литовського в першій половині XVI ст., зокрема південних та східних⁵⁶.

⁵² Довнар-Запольский М.В. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве. - ЖМНП, 1905, № 3-4, с.139.

⁵³ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства..., с.38.

⁵⁴ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство..., с.305-306.

⁵⁵ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства..., с.11.

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф.262, оп.1, спр.48.

До питання про кордони окремих адміністративних одиниць і Литовської держави в цілому Довнар-Запольський звертався неодноразово. Так, він констатував, що на Мінському сеймику 1564 р. кордони повітів були стверджені як кордони судових округів⁵⁷. Він наніс на карту кордон Луцького і Володимирського князівств 1366 р., уточнивши розташування деяких спірних населених пунктів, і відзначив, що розмежування між Польщею та Литвою 1546 р. майже без змін повторює обвід кордонів на Волині 1366 р.⁵⁸ В особистому фонді Довнар-Запольського зберігається ескіз карти Речі Посполитої XVI ст. На ній чітко визначені кордони Київського, Волинського, Брацлавського і Руського воєводств. Подільське воєводство не відокремлено від Брацлавського. Белзьке також не позначене, що дає підставу вважати ескіз незакінченим. Етнографічні кордони розселення різних народностей на карті Довнар-Запольського не збігаються з адміністративно-політичними⁵⁹.

Деякі відомості про визначення кордонів між Литвою та Ордою в 40-х рр. XVI ст. вміщені в огляді документів із посольських книг Коронної та книг записів Литовської метрик⁶⁰.

Дослідження Довнар-Запольського побудовані на широкому документальному матеріалі. Він зробив науковий аналіз ілюстрацій як джерела для вивчення територіального устрою України, вказав на наукову цінність уставних грамот для вивчення давнього адміністративного поділу. Незважаючи на методологічні недоліки його історичної концепції та деякі твердження, що привели автора до теорії "єдиного потоку" та ін., Довнар-Запольський зробив важливий вклад у розв'язання багатьох питань досліджуваної теми.

В цілому в історичних дослідженнях викладачів-вчених Київського університету було зібрано, систематизовано і введено в науковий обіг величезний фактичний матеріал, розроблено найважливіші джерела для вивчення адміністративного устрою України першої половини XVI ст., дано науково-критичний аналіз цих джерел, розглянуто широке коло питань, пов'язаних з темою. Завдяки цьому вони і досі не втратили свого наукового значення.

Проте їх праці, звичайно, не вичерпують поставленого питання. В жодній з них не дано повної картини адміністративного устрою. Дослідження велися, як правило, в напрямі вивчення окремих фактів, без теоретичного узагальнення. Поза увагою істориків залишались глибокі соціально-економічні закономірності, які обумовлювали всі досліджувані ними процеси, в тому числі й адміністративно-територіальні зміни.

Кордони різних адміністративних одиниць, з яких складалась територія України першої половини XVI ст., остаточно не з'ясовані і досі на історичних картах виступають умовно і схематично.

Тому слід зазначити, що адміністративний поділ українських земель вказаного періоду має стати об'єктом подальших досліджень.

⁵⁷ Довнар-Запольский М.В. Спорные вопросы в истории литовско-русского сейма. Спб., 1901, с.46.

⁵⁸ Довнар-Запольский М.В. Из истории польско-литовской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.). Киев, 1896, с.11.

⁵⁹ ЦДА УРСР, ф.262, оп.1, спр.201; арк.1.

⁶⁰ Довнар-Запольский М.В. Заметка о крымских делах в метрике Литовской (б.м. і р.).

Я. Р. Д а ш к е в и ч

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ НА КАРТАХ XIII-XVIII ст.

Особливе значення для виконання історико-картографічних робіт, розпочатих нині у зв'язку із складанням "Атласу історії Української РСР", мають пам'ятки середньовічної картографії. Картографічні матеріали можуть допомогти при розв'язуванні широкого кола питань. Проте, як і всяке джерело, їх необхідно використовувати критично.

У цьому повідомленні дано стислий нарис розвитку картографії стосовно України в XIII-XVIII ст.

Одна з найдавніших пам'яток світової картографії - так звана Пентівгерова таблиця (римська карта шляхів, складена, ймовірно, у другій половині IV ст. н.е. космографом Касторієм) - відтворює лише кілька назв народів, що населяли сучасну територію України. Більш насиченими географічними деталями - щодо України - є карти Птолемея, які тепер, згідно з результатами найновіших досліджень, зв'язують не з самим Клавдієм Птолемеєм (87-150) та його "Географією", а з візантійськими вченими XIII-XIV ст. Максимом Планудесом (1260-1310) та Никифором Грегорасом (1295- після 1359). Пізніше переписувачі й публікатори цих карт (XIV-XVIII ст.) змінювали й доповнювали їх. Так звані карти Птолемея існують у двох редакціях - "А" і "Б". Україна ж вперше (в друкованих варіантах карт) з'явилася на картах європейської та азіатської Сарматії в ульмських виданнях "Географії" Птолемея (1482, 1486 рр.).

Територію України в дуже деформованому зрештою вигляді нанесено також на ряд рукописних квадратних, овальних і кулястих "карт світу" (*mappe mundi*) (XII-XV ст.) з яких найвідоміші карти арабського географа Мухаммеда ал Ідрісі (1099-1164), анонімна в книзі "Tabulae astronomicae" (початок XIII ст., зберігається в Центральній національній бібліотеці у Флоренції), анонімна в "Псалтирі" 1225-1250 рр. (в бібліотеці Британського музею в Лондоні), Еосторфська карта світу - виготовлена близько 1240 р., ймовірно, Гервасієм з Тільбарі (знищена під час другої світової війни), Герфордська карта світу - виготовлена близько 1290 р. Річардом з Голдінгему, овальна карта Ранульфа Гайдена (Гігдена, помер 1363 р.), карта з 1459 р. фра Мауро (помер 1460 р.). Дані "карт світу" були застарілими, автори їх відходили від даних тогочасної географічної літератури інколи на кілька століть, а картина України, яку вони давали, взагалі була менш або більш фантастичною. Вірогіднішу картину України, зокрема її причорноморських територій, подавали каталонські й італійські морські карти XIV-XV ст. (так звані портолани). Найдавніші портолани Чорного моря виготовив перший відомий морський картограф генуезець П'єтро Веконте в 1311-1327 рр., одні з останніх - П'єтро Роселлі в 1436-1468 рр.

"Відкриття" і переклад на латинську мову "Географії" Птолемея (1406-1409) дали поштовх для розвитку наукових основ картографії. Цей новий етап у розвитку картографії увійшов в її історію під назвою періоду "модерних карт". Першою "модерною картою" Центральної і Східної Європи, на яку нанесено також територію України, була карта німецького вченого кардинала Ніколи Кріфуса (Миколи Кузанського, 1401-1464), на деяких переробках якої відтворювалися землі до Азовського моря і позначалися різні місцевості України. Карту Ніколи з Кузи переробляли й доповнювали картографи другої половини XV - першої половини XVI ст. - німці Нікола Германус (Доннус, близько 1420 - близько 1489), Гейнріх Мартеліус (карти з 1480-1496 рр.), Геронім

Мюнцер (1437-1508), Мартін Вальдземюллер (Гілякоміяс. 1470-1518), італійці Марко Беневентано (XVI ст.), Франческо Роселлі (1445-1520). На карті М.Беневентано, наприклад, вміщеної уперше в римському виданні "Географії" Птоломея 1507 р., охоплено територію України до Дніпра на сході. Цю ж її частину зафіксовано на карті М.Вальдземюллера, опублікованій вперше в страсбурзькому виданні цієї ж "Географії" 1513 р.

Оригінальну "модерну карту" склав польський вчений Бернард Ваповський (помер 1535 р.). У 1526 р. він видав у Кракові карту Сарматії в чотирьох аркушах (масштаб близько 1:2900000), з якої до нашого часу дійшли лише фрагменти. Крім цього він склав велику карту Польщі (масштаб близько 1:1000000), яка також збереглася лише частково. Карти Б.Ваповського подавали деформовану картину Західної і Правобережної України. Їх вплив позначився на пізніших картографічних працях до початку XVII ст. включно. Очевидно, їх використовували німецькі картографи Генріх Целль (помер 1564 р.), Каспар Вупель (Медесбах, 1471-1561), Себестіан Мюнстер (1489-1552), голландець Герард Меркатор (Кремер, 1512-1595), поляк Вацлав Гродецький (помер 1591 р.), чех Андрій Пограбка (помер 1602 р.). Заслужив на увагу, зокрема, зображення території України на карті, що додавалася до "Космографії", С.Мюнстера (перше німецьке видання в Базелі у 1544 р.), а також південної частини України на карті Молдавії і сусідніх країн, уміщеної в описі Молдавії німецького географа Георга Рейхсторфа (виданій у Відні в 1551 р.). Територію Закарпаття вперше в докладному, хоча й дуже деформованому зображенні відтворено на карті Угорщини Лазара і Георга Таннштеттерів (Колліміціусів), надрукованій в 1528 р. Значно більше деталей Закарпатської України містить карта Угорщини (масштаб близько 1:1000000), складена в 1556 р. австрійським картографом Вольфгангом Лядом (Лядіусом, 1514-1565), яка пізніше неодноразово передруковувалася.

Першою картою, що відобразила, зрештою дуже поверхово, північну частину Лівобережної України, була карта Московії венеціанського географа Батісти Аньезе (працював у 1525-1564 рр.), виготовлена на підставі відомостей, які подав у Римі в 1525 р. посол московського великого князя Василя ІУ Дмитрій Герасимов (карту надруковано в 1548 р.). Карта німецького кресляра Антонія Віда (1500-1558), складена в 1542 р. з використанням інформації околичного Івана Ляцького і опублікована в 1555 р., охоплювала також північно-східну частину України. Її вплив відчувається на картах різних авторів, що додавалися до опису Московії австрійського дипломата Сігізмунда фон Герберштейна (1486-1566; вперше видання карти з 1549 р.), а також на згадану вище карту С.Мюнстера. Деякі оригінальні риси мала карта України, виготовлена в 1562 р. англійським мандрівником Ентоні Дженкінсоном (помер 1611 р.) і вміщена в першому виданні (1570) класичного середньовічного атласу видатного голландського картографа Абрагама Ортелія (1527-1598).

В атласі А.Ортелія була вміщена також детальна карта західних і правобережних українських земель, складена на підставі досліджень Вацлава Гродецького (помер 1591 р.), який у 1562 р. опублікував у Базелі свою карту Польщі (масштаб близько 1:1680000). Порівняно з картою Б.Ваповського В.Гродецький доповнив її територією над Дніпром, Прип'яттю, долиною Дністром і Бугом. Нові географічні деталі України вмістив на карті Європейської Сарматії (масштаб 1:1950000), виданій у Венеції в 1570 р., чеський картограф Андрій Пограбка. Територію Закарпаття - після поверхового знімання на місці - картографував у 1565 р. австрієць Августин Гіршгогель. В ат-

ласі А.Ортелія вміщено карту Угорщина (із Закарпаттям включно) угорського історика Яноша Шамбокі (1531-1584). В другій половині XVI ст. територія України вміщувалася на картах багатьох видань голландських атласів А.Ортелія, Герарда де Йоде (Юдеуса, 1515-1591), Корнелія де Йоде (1558-1600), Г.Меркатора і на численних італійських та голландських картах Польщі.

Територія України, правда, у ще біднішому вигляді, відображена також на західноєвропейських картах Московської держави початку XVII ст. Передусім заслуговує на увагу карта голландця Гасселя Геррітса (Герарда, 1581-1632), виготовлена на підставі рисунка царевича Федора Годунова і видана в 1613-1614 рр. (масштаб 1:8330000), а також карти з 1612 і 1633 рр. голландця Ісаака Массі (1587-1635) (масштаб 1:6250000 та 1:2630000).

Типовими за методом опрацювання були російська рукописна карта України другої половини XVII ст. "Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма" (відома у двох варіантах) та карта шляхів з Москви на Лівобережжю України (з 90-х рр. XVII ст.). Подібного типу були також турецькі карти України, що з'являються в XVII ст. (перші відомості про турецькі карти українських земель з'являються у XV ст.). Новий етап у розвитку картографії стосовно України відкривають карти, складені в першій половині XVII ст. на підставі топографічних вимірювань. Вони зв'язані з іменами литовського магната Миколи-Христофора Радвілли (Радзівілла, 1549-1616) та французького військового інженера Гійома ле Вассера де Боплана (1600-1673)*.

М.-Х. Радвілла особисто керував збором відомостей для карти Литви (в межах до 1569 р.), виготовленням якої займався, ймовірно, широке коло співробітників (зокрема, М.-С. Струбич, Т.Маковський). Є певні підстави вважати, що в створенні цієї карти брали участь також українські вчені з гуртка, який утворився довкола Острозької школи. Можливо, що саме меценат школи київський воєвода Крестянтин-Василь Острозький передав у 1596 р. у розпорядження М.-Х. Радвілли рукописну карту Дніпра, а незабаром після цього також карти Волині, Київщини і Брацлавщини, що увійшли в склад карти Литви. Чотирьохаркушева карта Литви (масштаб 1:1293000), видана в Амстердамі (гравер Г.Геррітс), охоплювала значну частину території України (північне Лівобережжя, Київщина, Поділля, Волинь, Холмщина, Підляшшя); на півдні вона сягала до лінії Черкаси - Брацлав - Кам'янець - Снятин. Карта долиньного Дніпра (від Черкас до гирла, масштаб близько 1:300000) - перший опублікований твір невідомого українського картографа. Вона була видана в Амстердамі як додаток до карти М.-Х.Радвілли 1613 р. Карта Литви була значним досягненням картографії свого часу. Її копіювали багато разів, видавали в різних атласах XVII ст. Українські землі на південь від згаданої вище лінії були дорисовані пізніше на картах Угорщини, виготовлених в такому самому масштабі амстердамськими картографами Класа-Янсом Віщером (Піскатора, 1587-1637) і Карелом Аллардом (близько 1648-1709).

Найвидатнішим досягненням картографії XVII ст., що мало великий вплив на зображення України на картах до кінця XVIII ст. включно, були карти Г.Боплана, виконані на підставі проведених автором топографічних вимірювань. На них вперше в західноєвропейській картографії з'явилася назва "Україна". Результатом його роботи стали: а) географічна карта України (рукопис з 1639 р., масштаб близько 1:1550000); б) генеральна карта України (видана вперше в Гданську в 1648 р., масштаб близько 1:1800000); в) спеціальна кар-

* У багатьох західноєвропейських працях подається неправильна дата смерті Г.Боплана - 1635 р.

та України (перше видання в Гданську 1650-1652 рр., масштаб близько 1:463000); г) серія карт окремих частин України (книжкового формату, незакінчених, гравірованих у Гданську в 1652 р., масштаби 1:1800000 та 1:1300000); д) карти Дніпра (опубліковані в переработаному вигляді в Амстердамі в 1659 р., масштаб 1:232000 та 1:463000). Найбільша праця Г.Боплана - спеціальна карта України, досить детальна, але й подекуди нерівномірна (на ній є пусті місця). Перше гданське видання цієї карти, виготовлене видатним гравером Вільгельмом Гондотом (Гондіусом, 1601-1652) у восьми аркушах, було перевидане пізніше амстердамським гравером Йоганом Блауом у вигляді карт чотирьох окремих частин України - Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття. В 1659 р. французький географ Нікола Сансон д'Аббевіль - батько (1600-1667), перевдавши її у Парижі, додав ще п'яту карту - Волинь. Генеральна карта України, що передавалася після 1654 р. у Гданську та в 1660 р. у Руані, витримала багато видань. Вона охоплювала майже всю територію України (з Чорноморським узбережжям, але без окраїн західноукраїнських земель). Цю карту дуже часто використовували західноєвропейські картографи другої половини XVII - першої половини XVIII ст. Карти України француза Гійома де л'Іля (Деліля, 1675-1726), німця Йоганна-Баттіста Гоманна (1664-1724), голландця Пітера ван дер Аа (1657-1733), німця Матія Зойтера-старшого (1678-1756), німців Тобісса Конрада Лоттера (1717-1777) та Крістофа Вейгеля-старшого (1654-1725) являють собою більш або менш докладні копії генеральної карти Г.Боплана. Бопланівські карти сформували картографічну картину України на тривалий час. З оригінальних праць XVII ст. заслуговує на увагу ще й карта Полісся (масштаб 1:640000), видана в 1650 р. у Гданську Даниелем Цвікером (1612-1678).

Важливою картографічною пам'яткою кінця XVII ст., що охоплює частково Лівобережжя і Північне Причорномор'я, є атлас "Прилежащее описание реки Дона или Танаиса, Азовского моря или Озера Меотского, Понта Евксинского или Черного моря", виготовлений під керівництвом голландського інженера на російській службі Корнелія Крейса (Крюйса, 1657-1727). В цьому атласі, виданому вперше в Амстердамі в 1703 р., крім карти Дону вміщено також карти Азовського і Чорного морів. Деяке значення, особливо для відображення Харківщини і Полтавщини, мала карта України і Чорного моря, опрацьована німецьким картографом на російській службі Георгом фон Менгеном (Фамендіном, 1628-1702) та Якобом Брюсом (1670-1735) і видана в Амстердамі в 1699 р. Є підстави вважати, що Г.Менген особисто проводив вимірювання на Лівобережній Україні. Можливо, що практична робота Г.Менгена має якесь відношення до глухих відомостей про те, що наприкінці XVII - на початку XVIII ст. на Україні почалося геодезичне знімання території окремих полків (в 1688 р., наприклад, таке знімання проводили Наковальник і Соломіїн). Відомо, що французький математик на російській службі Жозеф-Нікола де л'Іль (Деліль, 1638-1768) під час перебування в Петербурзі, всупереч забороні російського уряду, копіював російські карти і надсилав їх таємно до Парижа. Багато рукописних карт цього типу зберігається в Географічному відділі Національної бібліотеки та в Бібліотеці морської гідрографічної служби в Парижі. Певний зв'язок з ними мають карти російсько-польського кордону першої половини XVIII ст., що також зберігаються в Парижі.

Новий картографічний образ Закарпаття (в масштабі 1:567000) відтворено на карті Угорщини німця М.Штіра, виданій 1684 р. у Нюрнберзі.

У XVIII ст. українські землі зображуються на сторінках академічного "Атласа російського" (Спб., 1745 р.). Цей атлас без належних підстав інколи назива-

ють атласом Ж.-Н. де л'Іля, хоч його складала на основі картографічних зніманих великої групи геодезистів. Карти України, зміщені в атласі, схематичніші й гірші від карт Г.Боплана.

Необхідно підкреслити, що у XVIII ст. українські землі значно частіше відтворюються на турецьких картах, що збереглися в рукописах у Стамбулі.

Докладні топографічні знімання території України на основі триангуляційних вимірювань перетворилися в другій половині XVIII ст. на систематичні. Вони проводилися в Росії, а також у Польщі та Австрії.

Інструментальне знімання території України розпочалося у 20-30-х рр. XVIII ст. Воно здійснювалося в межах полків. Так, наприклад, уже в 1725 р. було виготовлено карти Харківського та Ізясмського полків. В 1733 р. завершено нове знімання території цих же полків, а також Охтирського полку (масштаби 1:168000 та 1:336000). В 1764 р. вийшла в світ карта полків Слобідської України (масштаб 1:1050000). На 40-60-ті рр. XVIII ст. припадає картографічна діяльність Данієля де Боксета, який склав ряд спеціальних військових карт України (серед яких карту Запорізької Січі) та генеральну карту західного і південного кордонів Російської держави, що утворився після возз'єднання України з Росією (знімання 1646-1755 рр.). Значним стимулом для розгортання картографічних робіт стало генеральне межування, що почалося в 1766 р., та описування намісництва в 80-90-ті рр. XVIII ст. Військове знімання частини України, що ввійшла до складу Російської держави, в основному було завершено до 1792 р. Проте докладні топографічні карти цього часу не публікувалися. Дещо раніше (в 70-80-х рр. XVIII ст.) було закінчено морське знімання узбережжя Чорного моря (до гирла Дунаю). Докладне цілісне зображення України з'явилось, однак, лише на старкушевій "Подробной карте Российской империи" (масштаб 1:840000, опублікована в 1801-1804 рр.). Крім цього в "Российском атласе" А.М.Вільбрехта (Спб., 1792) і в "Атласе Российской империи" (Спб., 1792) опубліковано карти окремих українських намісництв. Детальні атласи і карти намісництв (відомі, наприклад, такі атласи: Волинської губернії - кінця XVIII ст., Катеринославського намісництва - 1784, 1787, 1793, 1795 рр., Новоросійської губернії - 1799 р., Курської губернії - 1784, 1785, 1787 рр., Очаківської області - 1792 р., Таврійської області - 1787, 1793 рр., Харківського намісництва - 1782, 1787, 1790 рр., губерній Слобідської України - 1799 р. - всі переважно з картами масштабів 1:420000 - 1:840000), як правило, не публікувалися.

Результатом картографічних робіт, що велися у Польщі, стала карта Польщі й Литви, складена італійцем Джованні-Антоніо Річчі-Заноні (1736-1814) в 24 аркушах (масштаб 1:692000), видана в Парижі в 1772 р. На ній українські землі відображено дуже докладно (полавно, наприклад, місця розташування полків і сотень на Лівобережжі). На результатах досліджень, проведених польськими геодезистами, ґрунтувалася також карта Польщі й Литви на 16 аркушах (масштаб 1:1235000), гравірована Бартоломесом Фоліно і видана у Варшаві в 1700 р. Не вийшли з рукописної стадії карти Германа-Карла де Перте (1739-1814), серед яких 48-аркушева карта Речі Посполитої з 1770 р. (масштаб 1:934000) та спеціальні карти воєводства з 1786-1795 рр. (масштаб 1:225000). Карти Брацлавського воєводства Б.Севериновського з 1788-1793 рр. (масштаб близько 1:410000) детальніші від Бопланових.

В останній чверті XVIII ст. в Австрії було опубліковано карти західно-українських земель. Зніманням території Галичини керував Йосиф Лізганіг; його карти (масштаб 1:288000) були видані вперше у Відні в 1790 р. Карти

Західної Волині і Холмщини фон Мендурга (масштаб 1:864000) опубліковано у Відні в 1799 р. У 1766–1768 рр. проводилося докладне картографічне знімання Марморощини. В 1782–1784 рр. його поширили на всю територію Закарпаття (знімання під керівництвом фон Нея, масштаб 1:192000). Усі дрібномасштабні знімання західноукраїнських земель не публікувалися, вони збереглися у Відні в рукописах. У 1790 р. було видано перший атлас Галичини Ф.І.Мера. В "Угорський атлас" Гергега, що видавався у Відні протягом 1788–1812 рр., було включено карту Закарпаття.

Багата картографічна спадщина XIII–XVIII ст., що стосується України, вимагає дальшого ретельного вивчення.

І. С. К р а с о в с ь к и й, Л. А. П о н о м а р е н к о

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕКОНСТРУКЦІЮ ВЕРХНЬОГО МІСТА І ПОДОЛУ
ЗА ПЛАНОМ КИЄВА 1695 р.

Малюнки і плани Києва XVII–XVIII ст. вже давно привернули увагу дослідників як цінне джерело, що дає наочне уявлення про топографію, шляхи сполучення, планування та забудову міста. Деякі з них репродукувалися в монографіях та статтях¹. План 1695 р. (складений київським полковником Г.Ушаковим за наказом царського уряду) опублікований окремим виданням з науковим коментарем². Це сприяло ширшому використанню вказаних картографічних джерел істориками в історико-географічних дослідженнях, архітекторами з метою реконструкції забудови міста в цілому або його окремих частин, екскурсивними тощо.

В процесі дослідження виявилось, що видання плану 1695 р., зроблене з копії Д.М.Струкова, недосконале, а в тексті, що додавався, відсутній аналіз технічної точності й вірогідності вміщеної інформації. У зв'язку з тим що це питання має важливе значення, автори статті вирішили поглиблено проаналізувати план Києва 1695 р.

Спочатку розглянемо особливості плану 1695 р. По-перше, відзначимо, що місто на час його складання не було забудоване суцільно. Чітко виділялися Верхнє місто з його укріпленнями, Поділ з системою вулиць, Києво-Печерська лавра з сусідніми околицями. В манері перспективного малюнку, коли кожен об'єкт розглядається начебто трохи згори, зображуються укріплення, собори, церкви, окремі будинки, садиби. Така техніка, характерна для планів в XVII ст., різко відрізняється від сучасних методів відтворення ситуації на планах міст – використання системи позначень залежно від масштабу карти. Із застосуванням перспективного малюнку зображено на карті 1695 р. і рельєф – на топографічних планах, що складаються у наш час, для цього використовують горизонталі, тобто лінії, що відповідають певним висотам на місцевості. Різняться від сучасних умовні позначення видів рослин. Упорядник плану Ушаков вказував, що у місті була досить різноманітна рослинність, яка саме, точно встановити не можна через відсутність пояснень й відмінності умовних позначень.

Метод зображення на карті 1695 р. у технічній літературі називають перспективними. Він відповідає безінструментальній методиці складання планів.

¹ Голубев С.Т. План Києва 1638 г. Киев, 1898; Петров Н.И. Опыт реставрации плана Киева в "Гератургиме" А.Кальнофойского 1638 г. - Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. Пг., 1919, т.23, кн.1; Щербина В. Древнейший план города Киева 1638 года. - Киевская старина, 1896, кн.12, отд.2, с.95–96.

² План г.Киева, составленный в 1695 г. Киев, 1893.

Як правило, такі плани не мають масштабу, єдиного для окремих частин, звідси й неоднакові технічна точність і повнота відтворення місцевості. Щоб переконатися в цьому щодо розглядуваного плану 1695 р., автори розробили методику перевірки його масштабності. Технічну частину дослідження було виконано І.С.Красовським.

Суть методики аналізу перспективних планів полягає у порівнянні відстаней між окремими спорудами, зображеними на досліджуваному та масштабному планах. Для аналізу, проведеного фотомеханічним засобом, було обрано план подільської частини міста, складений 1803 р. київськими землемірами разом з архітектором А.Меленським³. Його виконано за допомогою інструментальної зйомки в масштабі 20 сажнів у дюймі, що відповідає 1:1680. Крім того, залучався план цієї ж частини міста, складений військовими фахівцями у 1745 р.⁴ Цей план, складений з використанням напівінструментальної зйомки, давав змогу легше співставляти об'єкти на планах 1695 та 1803 рр. й виділити основні вулиці, які існували наприкінці XVII – та на початку XIX ст. Спроба зробити фотокопії планів в єдиному масштабі виявилася невдалою для плану 1695 р., тому що зображення Подолу в ньому порівняно з іншими планами було начебто сплюсненим від Дніпра до Старокиївської гори. Це підтвердило наше попереднє припущення про відсутність єдиного масштабу цього плану.

Щоб з'ясувати, наскільки точно й повно відтворено на плані 1695 р. вулиці, будинки й садиби, співставимо їх з тими, що вказані на планах 1745 та 1803 рр. На плані 1695 р. простежуються основні вулиці, які існували в той час і на початку XIX ст.: Воскресенська, Добронікольська, Духівська, Успенська, Притисконікольська, Рождественська, а також вулиця, що пролягала вздовж р.Почайни. Чітко визначено 17 культових споруд, з яких наведено назви п'ятьох, а саме: Різдва Христова, Успенська, Святого духа, Св.Василя (Козацька), Царекостянтинівська.

З трьох сторін Поділ обнесений оборонними спорудами (валами з баштами й воротами). В кожному із зазначених на плані кварталів зображено від одного до чотирьох будинків. Отже, за нашими підрахунками, на Подолі було лише 200 будинків. Проте ще в 30-х рр. XVII ст. Г.Боплан, який відвідав Київ, писав, що будинки на Подолі побудовані поруч, і визначив кількість населення у 5-6 тис. чоловік⁵. За описом Києва 1682 р. на Подолі було 635 будинків. Очевидно, що кількість будинків у кожному кварталі на плані 1695 р. цілком умовна, тобто упорядник у такий спосіб вказав, що це були килі квартали.

Якщо скласти схеми вулиць, відтворених на планах 1695, 1745 та 1803 рр., а потім порівняти їх, то виявиться, що основні вулиці на планах 1803 та 1745 рр. зберігаються. Можна визначити також розташування деяких головних вулиць, що існували в кінці XVII ст., якщо план 1695 р. дещо трансформувати, тобто витягнути в напрямку від Дніпра до Київських узгір'їв.

Щоб зрозуміти суть розглянутих особливостей плану 1695 р., слід урахувати методику складання рукописних перспективних планів. Упорядник обирав на місцевості такі точки, з яких він міг побачити й замальовати якомога більше. Для зображення деяких необхідних деталей додатково обиралися маршрути, йдучи якими, автор вносив доповнення й уточнення. Те, що на плані 1695 р. прилеглі

³ План города Киева 2-й и 3-й частей с принадлежащим к ним слободами Кудрявцом, Кожемяками, Быковщиною и Плоским, с подробным описанием публичных строений. – Архив Института археологии АН УССР, ф.14, спр.116.

⁴ Державний історичний музей СРСР, ф. ГИМ ГО, № 7053.

⁵ Боплан Г. Описание Украины. М., 1832, с.4.

Експлікація до реконструкції забудови
Верхнього міста і Подолу

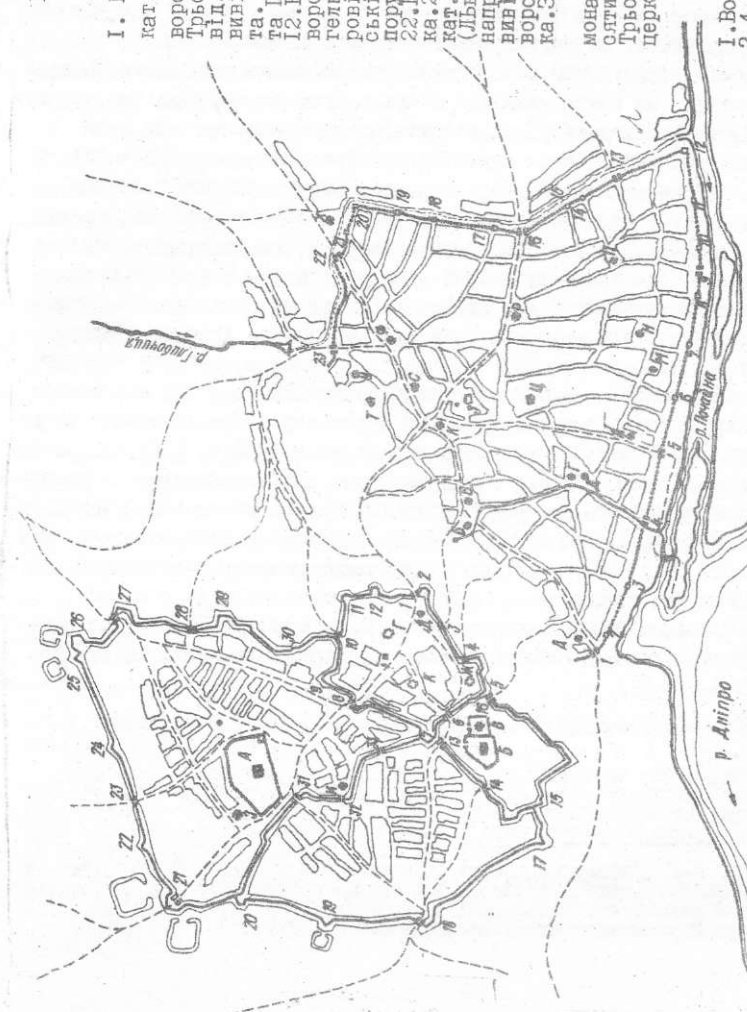
I. Верхнє місто

1. Київські ворота.
2. Воздвиженський розкат.
3. Миколаївська хвіртка* (Миколаївські ворота).
4. Трьохсвятительський вивід.
5. Трьохсвятительські ворота.
6. Воєводський вивід.
7. Михайлівський вивід.
8. Софійський вивід та Софійські ворота.
9. Наріжний вивід.
10. Петровський розкат та Петровська хвіртка.
11. Іванівський розкат.
12. Родственський вивід.
13. Михайлівські ворота.
14. Михайлівська хвіртка.
15. Архангелівський вивід.
16. Михайлівські ворота у рові.
17. Вежа.
18. Печерський вивід та Печерські ворота.
19. Троїцький розкат.
20. Розкат поруч з поперечним валом.
21. Золоті ворота.
22. Георгієвський вивід.
23. Сергіївська хвіртка.
24. Сергієвський розкат.
25. Наріжний розкат.
26. Всесвятський розкат.
27. Іванівський (Львівський) вивід.
28. Кирилівський розкат напроти Кирилівського узвозу.
29. Великий вивід.
30. Миколаївський розкат.
31. Софійські ворота поперечного валу.
32. Троїцька хвіртка.
33. Хвіртка поперечного валу.

- A. Софійський монастир.
- Б. Михайлівський монастир.
- В. Дівоичий монастир св. Софії.
- Г. Десятинна церква.
- Д. Воздвиженська церква.
- Ж. Трьохсвятительська церква.
- З. Георгієвська церква.
- И. Троїцька церква.
- К. Феодорівський монастир (руїни).

II. Поділ

1. Ворота Хрещатичькі (Родственська вежа).
- 2-4. Бійниці.
5. Лухівська проїзна вежа.
- 6-7. Бійниці.
8. Прохорівська глуха бійниця.
9. Прохорівська бійниця.
10. "Бровар козацький".
11. Бійниця.
12. Велика бійниця, що на пристані.
13. Прохорівська бійниця.
- 14, 15. Розкати.
16. Воскресенська проїзна вежа.
- 17-19. Бійниці.
- 20, 21. Розкати.
22. Іорданська вежа.
23. Іорданська церква.
24. Церква Різдва Христового.
25. Церква Покровська.
26. Церква Миколи Доброго духа.
27. Церква Святого духа.
28. Церква св. Ілії.
29. Церква св. Миколи.
30. Церква св. Іоана Предтечі.
31. Церква св. Флора і Лавра.
32. Церква св. Петра та Павла.
33. Церква св. Василия (Козацька).
34. Церква св. Миколи Прилуцького.
35. Церква св. Іоанна Золоті уста.
36. Церква св. Іоанна Богослова.
37. Церква св. Іоанна Хрестителя.
38. Церква св. Іоанна Крестителя.
39. Церква св. Іоанна Крестителя.
40. Церква св. Іоанна Крестителя.
41. Церква св. Іоанна Крестителя.
42. Церква св. Іоанна Крестителя.
43. Церква св. Іоанна Крестителя.
44. Церква св. Іоанна Крестителя.
45. Церква св. Іоанна Крестителя.
46. Церква св. Іоанна Крестителя.
47. Церква св. Іоанна Крестителя.
48. Церква св. Іоанна Крестителя.
49. Церква св. Іоанна Крестителя.
50. Церква св. Іоанна Крестителя.
51. Церква св. Іоанна Крестителя.
52. Церква св. Іоанна Крестителя.
53. Церква св. Іоанна Крестителя.
54. Церква св. Іоанна Крестителя.
55. Церква св. Іоанна Крестителя.
56. Церква св. Іоанна Крестителя.
57. Церква св. Іоанна Крестителя.
58. Церква св. Іоанна Крестителя.
59. Церква св. Іоанна Крестителя.
60. Церква св. Іоанна Крестителя.
61. Церква св. Іоанна Крестителя.
62. Церква св. Іоанна Крестителя.
63. Церква св. Іоанна Крестителя.
64. Церква св. Іоанна Крестителя.
65. Церква св. Іоанна Крестителя.
66. Церква св. Іоанна Крестителя.
67. Церква св. Іоанна Крестителя.
68. Церква св. Іоанна Крестителя.
69. Церква св. Іоанна Крестителя.
70. Церква св. Іоанна Крестителя.
71. Церква св. Іоанна Крестителя.
72. Церква св. Іоанна Крестителя.
73. Церква св. Іоанна Крестителя.
74. Церква св. Іоанна Крестителя.
75. Церква св. Іоанна Крестителя.
76. Церква св. Іоанна Крестителя.
77. Церква св. Іоанна Крестителя.
78. Церква св. Іоанна Крестителя.
79. Церква св. Іоанна Крестителя.
80. Церква св. Іоанна Крестителя.
81. Церква св. Іоанна Крестителя.
82. Церква св. Іоанна Крестителя.
83. Церква св. Іоанна Крестителя.
84. Церква св. Іоанна Крестителя.
85. Церква св. Іоанна Крестителя.
86. Церква св. Іоанна Крестителя.
87. Церква св. Іоанна Крестителя.
88. Церква св. Іоанна Крестителя.
89. Церква св. Іоанна Крестителя.
90. Церква св. Іоанна Крестителя.
91. Церква св. Іоанна Крестителя.
92. Церква св. Іоанна Крестителя.
93. Церква св. Іоанна Крестителя.
94. Церква св. Іоанна Крестителя.
95. Церква св. Іоанна Крестителя.
96. Церква св. Іоанна Крестителя.
97. Церква св. Іоанна Крестителя.
98. Церква св. Іоанна Крестителя.
99. Церква св. Іоанна Крестителя.
100. Церква св. Іоанна Крестителя.

* Хвіртка - невеликі вхідні двері в тму або в воротах; Ж Вивід - підземний хід, що виводиться за місто.

до гір вулиці бачимо у точному й більшому масштабі, ніж розташовані поблизу Почайни й Дніпра, наводять на думку про використання Ушаковим висот на місцевості. Звідси добре було видно високі церковні, а також оборонні споруди Верхнього міста. На карті відтворені ті з них, що були зведені за наказом уряду в 1661-1682 рр. Це дає можливість визначити ці не існуючі тепер споруди на сучасному топографічному плані міста і в натурі.

Щоб остаточно перевірити точність відображення Ушаковим оборонних споруд, автори залучили для порівняльного аналізу так звані розписні списки, зокрема складений 1700 р.⁶ З нього дізнаємося: "...башня Рождественская с проезжими воротами. Подле той башни сделан роскат и учинен ров, обставлен дубом; подле того роскату сделана бойница 2-х сажень с двумя аршинами, в длину того рву и клеток дубовых, до бойницы 32 сажени с двумя аршинами; от той бойницы до другой бойницы над рекою Днепром сделано клетками на 81 сажень с аршином, а бойница 2-х сажень, от той бойницы до бойницы ж 91 сажень, а бойница 2-х сажень с аршином. От той бойницы до бойницы Духовской проезжей 88 сажень, от ... и т.д.". Так само докладно описані всі оборонні споруди Подолу аж до Кожум"язьких воріт. Всього у списку наведено сім проїздиних веж, 11 бойниць, сім розкатів. Загальна довжина укріплень - 1339 сажнів, або 2952,07 м, якщо врахувати, що трьохаршинна сажень дорівнює 2,13 м.

Якщо зазначені в опису 1700 р. відстані між бойницями перенести на план 1803 р., то виявиться, що кожна вежа або бойниця була розташована там, де вулиця виходила за межі укріплень. Така особливість простежується не лише в тій частині Подолу, що виходила на берег Дніпра (точніше - до Почайни у ХУІІ ст.), а й у північно-західній, яка на плані 1695 р. містить найбільші розходження з наступними планами. Отже, укріплення споруджували так, що вулиці мали вихід до шляхів за вежі або прокладалися у напрямках до виходів з оборонних споруд. Останнє простежується у північно-західній частині Подолу, де вулиці мають незначний згин. Є підстави вважати, що спочатку від вулиць до бойниць йшли шляхи, які й утворили кути між ранньою та пізньою забудовами.

В цілому, незважаючи на деякі неточності плану 1695 р., він дає можливість скласти уявлення про забудову Подолу й Верхнього міста, оборонні споруди, що функціонували в кінці ХУІІ ст. Залучення планів 1803 та 1745 рр., а також інших джерел дозволило скласти схему забудови цих частин міста. Проведений аналіз і реконструкція дають підстави зробити висновок, що планування Подолу, тобто мережа вулиць, що існували у 1695 р., не зазнавали істотних змін аж до 1811 р., коли Поділ вщент згорів і відбудовувався вже за проектом архітекторів І.Гесте та А.Меленського.

Реконструкція забудови Верхнього міста і Подолу кінця ХУІІ ст. дає можливість наочно уявити розташування існуючих на той час оборонних та культурних споруд, вулиць.

⁶ Лебединцев П.Г. Росписной список г.Киева 1700 г. Киев, 1892, а також знайдений авторами оригінал: "Росписной список по г.Киеву боярина и воеводы Петра Ивановича Хованского". - Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна, рукописний відділ, "Рукописные книги, поступившие в 1972 г.", 29, № 66.2.

МЕТРОЛОГІЧНІ ВІДОМОСТІ В ДОРАДЯНСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ МЕЖУВАННЯ

Підготовка багатотомної історії Української РСР, розвиток історичної географії, особливо підготовка "Історичного атласу Союзу РСР" та "Атласу історії Української РСР" сприяли залученню в науковий обіг першоджерел. Серед таких, що несуть інформацію для складання політико-адміністративних та економічних карт України, слід назвати насамперед картографо-геодезичні джерела, в тому числі карти, плани, креслення, географічні, топографічні, економічні описи, документи на землеволодіння, межові книги тощо. Відомості про відстані, площу, об'єм в цих документах зазначені у неметричній системі.

Велика кількість різноманітних мір довжини, площі, об'єму та ваги, складність переходу між одиницями навіть однієї системи ускладнюють роботу дослідника по переведенню їх у сучасну метричну систему. Проте подібні розрахунки не завжди можливі за браком джерел. Такі одиниці, як "соха", "морг", "обжа", "булюк", "кайтим" та їм подібні, що зустрічаються в дореволюційних документах, дуже складні для перерахунку у метричну систему. Походження багатьох одиниць ще й досі не з'ясоване, не достатньо вивчені джерела з проблем історичної метрології. У зв'язку з цим слід звернути увагу на джерела, які дають уявлення про походження мір довжини і площі та співвідношення між різними одиницями.

Зважаючи на те що землемірні роботи (відведення земельних ділянок, розв'язання суперечок за землі) обов'язково велися за інструкціями, розглянемо правила та інструкції щодо застосування одиниць вимірювання довжини та площі. Найдавніші описи земель не мали на меті введення єдиної системи одиниць виміру. За дослідженням Ф.Л.Малиновського¹, різні міри вживалися не тільки в різні часи, а й в різних областях. Важливим заходом по впровадженню єдиних мір було введення в інструкцію по Генеральному межуванню пунктів, які регламентували одиниці вимірювання площі. Цьому присвячений XVI розділ інструкції 1783 р.² "Про переведення всіх земель, сієних покосів і лісних угідь в десятини і про незручні місця"³. В п.86 зазначено: "У всіх місцях, як садибні і орні землі, передіг, і що лісом поросло по ріллі, теж сієні покоси і інші угіддя міряти в десятини, а десятину рахувати в довжину по вісімдесят, а попереk по тридцять сажень трьохаршинних; але при тому в планах та межових книгах визначати, скільки в якій дачі"⁴ з числа вимічених десятин складається так званих по-польському уволок, вважаючи в кожній уволоці по 19 десятин і по 2 тисячі сажень квадратних".

Однак таке співвідношення стосується не всіх територій. Про це дізнаємося з відповіді київського губернського землеміра Філоновича від 17 грудня 1865 р. у київську палату цивільного суду: "В коронних провінціях уволока

¹ Малиновский Ф.Л. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 года. СПб., 1844, с.67.

² Під межуванням взагалі розуміється комплекс технічних (вимірювання та описування) і юридичних (затвердження і надання чинності) дій по встановленню кордонів і площі землеволодіння. Генеральне межування царський уряд розпочав 1756 р. з метою впорядкування і статистичного опису земель держави. Див.: Салишев К.А. Картографія. М., 1948, с.158.

³ Уривок з Інструкції Генерального межування, надрукованої 25 січня 1783 року; зберігається в ЦДА УРСР (ф.193, оп.1, спр.263).

⁴ Під терміном "дача" треба розуміти обмежану ділянку землі з визначеними кордонами.

двоєтка: коронна і хелмська. Коронна містить в собі російської міри 16 дес. 1110 кв. саж., хелмська - 16 дес. 817 кв. саж. або 16 дес. 662 кв. саж., а в деяких маєностях майже 17 дес."² Далі землемір пояснює, що така різниця обумовлюється неточною мірою польського локтя. Справді, навіть на початку XIX ст. у Вітебській губернії відомі такі співвідношення: локоть дорівнював 12 вершкам (приблизно 58 см), в Унгермуйжській та Лівенгофській волостях Дінабурзького повіту, Стерлянській волості Режицького і Бешенковичській Липельського повітів, в Андрійненській волості Режицького повіту локоть становив 14 вершків (62 см), в Нисинській волості Липельського повіту - 9 вершків (40 см)³.

Інші дані щодо розміру польського локтя і уволоки (волоки, vloki) вміщено в роботі Ф.Петрушевського⁴, який виділяє старі й нові польські міри. Нова система була введена після приєднання царства Польського до Росії. В ній локоть польський дорівнює $12\frac{23}{24}$ вершка (58 см), волока (wloka) - 15 дес. 898 кв. саж. Старий польський локоть відповідно: вроцлавський - 15 вершків (67 см), литовський - $14\frac{3}{5}$ (64 см), коронний - $13\frac{2}{3}$ вершка (61 см).

З наведених прикладів видно, що локоть як одиниця вимірювання справді не був однаковим в різних областях, коливався в межах від 40 до 74 см. Джерелом для докладніших досліджень можуть бути конкретні документи межування з різних повітів та волостей, а також межові закони⁵.

Розглянемо десятину, яку вважали основною мірою земельних ділянок. Походження назви "десятина" знаходимо у праці Ф.Л.Малиновського. Автор пояснює, що давня писцова десятина відповідала десятій частині довжини версти, тобто мала 50 саж., або 2500 кв. саж.⁶ Далі вона змінювалась: за уложенням 1649 р. - 2400 кв. саж. (80 x 30), за уставною грамотою 1688 р. - 3200 (80 x 40). Нарешті, законом царського уряду 1754 р. остаточно була затверджена десятина (2400 кв. саж.), яка почала називатися казенною, тридцятю, а пізніше просто десятиною⁷.

В інших працях зустрічаємо також десятину "круглу" - 3600 кв. саж. (60x 60), "бахрову" - 800 кв. саж. (10 x 30), в Астраханській губернії - 10 000 кв. саж. (100 x 100) і, нарешті, "двадцята" - 2000 кв. саж. (100 x 20)⁸.

З роботи Ф.Л.Малиновського дізнаємось і про походження частин десятини - четверті, осьмины, осьмака тощо.

Походження частин десятини легко з'ясувати, коли взяти до уваги, що землеміри відмірювали їх так: десятина являла собою чотирикутник, довжина якого ("длинник") 80 саж. ділилась відповідно на 2, 4, 8, 16 і так далі частин; ширина ("поперечник") залишалась незмінною. Кожний поділ позначався словом "пол". тільки перша половина десятини (2400 : 2 - 1200) мала назву "четверть". Далі - половина четверті, або осьмина, половина осьмины - пів-пів-четверті та ін.

² Київський облдержархів, ф.35, оп.1, спр.260, арк.2.

³ См.: Сементовский А.М. О мерах, употребляемых в Витебской губернии. Витебск. 1874, с.12-13.

⁴ Петрушевский Ф. Польская метрология, или описание польских весов и монет. СПб., 1834, с.27-28.

⁵ Свод законов межевых Российской империи. СПб., 1844.

⁶ 100 лет государственной службы мер и весов в СССР. М.-Л., 1945, с.16. Малиновский Ф.Л. Указ. соч., с.69-70.

⁷ Гебель В.Я. Десятичная или метрическая система мер и весов. М., 1901, с. 6.

⁸ Малиновский Ф.Л. Указ. соч., с.71-73.

Якщо десятина спочатку поділена на три частини (або на три поля), то відповідно дільник дорівнює $80:3=26\frac{2}{3}$, а поперечник залишається 30 саж., тоді третя частина - 800 кв. саж. (3732 кв. м), півтретини - 400, пів-пів третини - 200; пів-пів-пів- третини - 100; пів-пів-пів-пів- третини - 50 кв. саж., або 227 кв. м.

Цінні вказівки щодо переходу від старих мір до виміру на десятину знаходимо в інструкції по розмежуванню Київської губернії⁹, в "Основних началах Малороссийского межевого положения"¹⁰, в наказах по розмежуванню Таврійської губернії, Закавказзя тощо. Так, у п.2 проекту інструкції по розмежуванню Київської губернії вказано, що під час складання землемірних виписок на спірні землі, а також на планах позначати кількість "днів", що припадає на десятину в місцевих мірах, і пропонується вважати "день" половиною десятини, або 1200 кв. саж. триаршинних. Пунктом четвертим землеміри зобов'язувалися в тих випадках, коли в документах на землеволодіння зазначена міра тільки в місцевих старовинних одиницях (днях, колесах, упругах, колпнах), а десятина або четвертей не визначено, враховувати так: 1) в кожному дні і колесі поля міститься півдесятини; 2) упруг вважати третиною дня, а три упруги - день, або один упруг брати як шосту частину десятини (а три упруги - як день або півдесятини (5462 кв. м); 3) сінні покоси переводити в десятини, беручи на одну десятину по десять копен.

В "Основних началах Малороссийского межевого положения" докладно розписано, як переходити від старих мір, пов'язаних з посівами зерна (пудами, четвертями зерна, мірами), а також пояснено походження назв "загон", "різка", "півгрунта", "ланічка", "пляч" тощо. Так, у Чернігівській губернії були поширені такі назви: "пай" - наділ, "полоса" - ділянка, "грунт" - все поле, далі відповідно півгрунта, чвертка, півчвертки, чверть чвертки і осьмина. Відомостей про розмір "грунту" в "Положеннях" немає, оскільки в різних місцевостях такі наділи залежали від ґрунту та інших прибутків (лісів, озер). Дізнатися про це можна з документів межування по Чернігівській губернії.

Важливим посібником з данької метрології є "Свод законов межевых"¹¹, виданий у 1893 р. під редакцією Б.А.Долячко. В ньому вміщено посилання на відповідні статті межових правил та законів, пояснено походження різних мір та перехід від них до десятини. Тут, зокрема, виділено міри Таврійської губернії. Спираючись на землемірні правила від 24 січня 1829 р., редактор розглядає такі міри, як зан, бидюк, тап, аркан, пай тощо. Аналогічні відомості вміщено і в роботі Д.Стоцького¹².

Таким чином, з короткого огляду літератури видно, яким цінним джерелом з історичної метрології є межові роботи. Серед архівних джерел заслуговує на увагу справа 358 з опису I фонду 35 Київського облдержархіву. Справа починається листом слідчого відділу губернського правління Київському губернському землеміру з проханням допомогти перевести в російські міри площі землі у моргах та уволоках; відомості необхідні у зв'язку з порушенням контр-

⁹ ЦДА УРСР, ф. 193, оп.2, спр. 300а. Проект інструкції по межуванню Київської губернії.

¹⁰ Основные начала Малороссийского межевого положения. М., 1860.

¹¹ Долячко Б.А. Свод законов межевых. М., 1893, т.10, ч.3, с.242-243.

¹² Стоцкий Д. Учебное пособие по межевым законам для обучающихся в землемерно-таксаторских классах. СПб., 1863.

акту між орендарем та землевласником. У своїй відповіді від 30 вересня 1876 р. губернський землемір Філонович дає відповідні пояснення. Наводимо складену ним табличку:

18 моргів - 9 дес. 2106 кв. саж. (23 706 кв. саж.)
101 уволока - 1662 дес. 1710 кв. саж. (3 990 510 кв. саж.)
66 уволок - 1086 дес. 1260 кв. саж. (2 607 960 кв. саж.)
16 уволок - 263 дес. 960 кв. саж. (632 1600 кв. саж.)
510 моргів - 276 дес. 2070 кв. саж. (671 670 кв. саж.)
19 уволок - 312 дес. 1890 кв. саж. (450 690 кв. саж.)

Отже, задучаючи літературу з межування та архівні документи, можна вести конкретні метрологічні дослідження.

ЗМІСТ

Маркова О.Є. Картографічні принципи розробки "Атласу історії Української РСР"	3
Корольова М.О. Картографування природних передумов розвитку продуктивних сил в "Атласі історії Української РСР"	13
Іваньков П.О. Картографічна топоніміка в розробці атласу.....	17
Молодчиков О.В. Система карт багатомної "Історії Української РСР"	21
Золовський А.П. Комплексне картографування економіки сільського господарства Української РСР за роки Радянської влади.....	25
Худяк Р.А. Охорона природи в Українській РСР	31
Кульчицький С.В. Матеріали для картографування промисловості і торгівлі на Україні в 30-50-ті рр. XIX ст.	37
Степанович Є.П. Фонд Київського навчального округу як джерело про розвиток мережі культурно-освітніх закладів та шляхи формування кадрів вчителів на Україні в другій половині XIX ст.	52
Лось Л.Ф. Матеріали "Колокола" про події на Україні у середині XIXст.	56
Балабушевич Т.А. Джерела для складання карти економічного розвитку України в другій половині XVIII ст.	58
Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них	63
Білокін С.І. Сади північного Лівобережжя України у другій половині XVIII ст.	69
Сидоренко В.О. Джерело XVIII ст. для "Атласу історії Української РСР"	74
Боряк Г.В. Адміністративно-територіальний поділ України першої половини XVI ст. у висвітленні істориків - викладачів Київського університету XIX - початку XX ст.	76
Дашкевич Я.Р. Територія України на картах XIII-XVIII ст.	88
Красовський І.С., Пономаренко Л.А. До питання про реконструкцію Верхнього міста і Подолу за планом Києва 1695 р.	93
Пономаренко Л.А. Метрологічні відомості в дорадянських джерелах міжвання	97

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР

Институт истории

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Отечественная история

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1975 г.

Выпуск 7

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченою радою

Институту історії АН УРСР

Редактори Квятковський Є.А., Хорунжа Т.К.

Художній редактор І.П.Савицька

Технічний редактор Л.М.Муравцева

Коректор Н.Б.Кудрянцева